



Uitgave Oudheidkamer Tiel en Omstreken

De Nieuwe **Kroniek**

tiende jaargang, nummer 1, april 2019

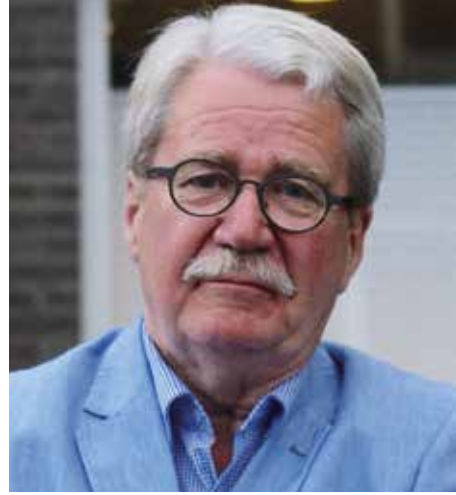
- Hoe de melk uit Tiel verdween
- Evacuatie en een bedwantsenplaag
- Het stinkt in Tiel
- Tiels dialect



Inhoudsopgave

■ Voorwoord	3
■ Hoe de melk uit Tiel verdween	4
■ Evacuatie en bedwantsenplaag	16
■ Het stinkt in Tiel	26
■ Verschralend straatbeeld	36
■ Boekbesprekingen	39
■ Tiels dialect	42
■ Nieuws Regionaal Archief Rivierenland	45
■ Nieuwe aanwinst Flipje en Streekmuseum Tiel	46
■ Vereniging Oudheidkamer	47

■ Redactioneel ■ Cultuur historisch nieuws ■ Uit de vlooienklap ■ Extra nieuws
■ Nieuws van het Regionaal Archief Rivierenland ■ Boekbesprekingen ■ Necrologie



Voorwoord

In februari woonde ik in de Agnietenhof een voorstelling bij van het cabaretduo 'Van der Laan & Woe'; een plezierige, ontspannen avond. Met veel creativiteit en muzikaliteit wisten deze twee jongelui mij uitstekend te vermaken.

Echter, in het eerste kwartier werden er al wat grappen gemaakt over zoals de directeur van het Tiels museum het noemde: "Geen echt stuk, maar een mooi verhaal". Later in de voorstelling werd nogmaals, zij het op een ietwat badinerende toon, gerefereerd aan het 'Gouden Vlies'.

Ieder van ons heeft er inmiddels waarschijnlijk wel iets van meegekregen. Veilig opgesloten in een door de vereniging ter beschikking gestelde vitrine, bleek een van de topstukken in het Tiels museum helaas niet te zijn wat men dacht dat het was. De directeur van het museum, mevrouw Alexandra van Steen, heeft in de pers een toelichting gegeven hoe een en ander in het verleden is gegaan. Vervolgens heeft ons gewaardeerd lid en groot animator van diverse werkgroepen in onze vereniging, de heer Peter Schipper, in de Zakengids van 13 maart een nadere toelichting gegeven op de wijze waarop de bruikleen destijds heeft plaatsgevonden.

Men is vrij om zijn eigen conclusies te trekken, waarbij ik van mening ben dat eenieder in het verleden zijn uiterste best heeft gedaan om een voor Tiel belangrijk object te verwerven. Met de kennis van nu is het altijd eenvoudig een oordeel te vellen.

Terugkijkend kan men opmerkingen maken zoals: "Had men het object niet kunnen wegeen?", "Had men geen deskundigen moeten inschakelen?" of "Als ik erop gebeten had, dan had ik wel geweten dat het geen goud was".

Nogmaals, het is jammer dat het allemaal zo is gelopen!

Wat wel goed is gegaan, is de 1^e uitgave van "De Nieuwe Kroniek" van dit jaar. In de eerste Nieuwsbrief heeft u een voorproefje gehad van de artikelen die in u deze DNK kunt lezen.

Ik wens u daarbij veel plezier!

Met vriendelijke groet,
Martin J. van der Mark,
Voorzitter.

Hoe de melk(industrie) uit Tiel verdween

Bert Leenders

Melk is een vloeistof die door vrouwelijke zoogdieren wordt geproduceerd om hun pas gebaarde nakomeling(en) in de eerste levensfase mee te voeden. 7500 jaar geleden begonnen de mensen een slokje mee te drinken. Dat slokje werd een enorme plas. 'Drink per man driekwart kan' heette het in onze jeugd. We consumeerden niet alleen veel melk. We produceerden en bewerkten het voedselrijke vocht ook op een steeds grotere schaal. Melk werd een van de belangrijkste onderdelen van de voeding. Veeveelt voor vlees- en melkproductie werd in Nederland een economische factor van betekenis. In dit artikel besteden we kort aandacht aan de regionale melkgeschiedenis vanaf 1850 en richten we ons vooral op de situatie in Tiel en de omliggende regio.

Melk in de negentiende eeuw

Tot 1880 was de melkveehouderij in de Betuwe beperkt. De meeste agrarische grond werd gebruikt voor de landbouw. Veeveelt was minder belangrijk. Je had in iedere plaats wel een of meer herenboeren met veel landbouwgrond en doorgaans ook enkele tientallen melkkoeien. Die moesten

zorgen voor nageslacht dat na enkele jaren veelal eindigde bij de slager. Het werk lieten de herenboeren meestal over aan landarbeiders. Het melken gebeurde vaak door vrouwen. De herenboeren waren rijk, genoten aanzien en vervulden dikwijls bestuurlijke functies. De landarbeiders waren niet te benijden. Zij konden niet of nauwelijks rondkomen van het loon en waren vaak ook nog keuterboer met wat varkens, geiten en soms ook een of twee koeien. Vrouw en kinderen hielpen daarbij een flink handje mee. De melk werd in de buurt verkocht, uitgevent in dorpen en steden en wat er overbleef werd gebruikt voor de handmatige boter- en kaasbereiding. De teelt van tarwe was het belangrijkste landbouwproduct. Dat leverde goed geld op. Vanaf 1880 kwam daar de klad in. Er ontstond toen een enorme invoer van landbouwproducten uit Noord- en Zuid-Amerika en even later ook uit Australië. In die landen kon voor een lagere kostprijs geproduceerd worden. De klap kwam hard aan. Boeren in de Betuwe zochten hun heil in de veehouderij en de fruitteelt.

Melk zat boordevol waardevolle voedingsstoffen, die een welkome aanvulling vorm-



Een groepsfoto van de Tielse Melkinrichting aan de Tolhuisstraat met de familie Bouwhuis en personeel. Omstreeks 1930. (RAR/collectie: Bouwhuis)

den op het vaak eenzijdig voedsel in die tijd. Maar melk was ook niet bacterievrij en die bacteriën vermenigvuldigden zich snel. Ook agrariërs zijn voordeelzoekende mensen. Sommigen overschreden de grenzen van eerlijkheid en betrouwbaarheid door met de melk te knoeien. Zo werd melk van koeien met een voor mensen gevaarlijke ziekte toch verkocht en gebeurde het regelmatig dat de melk met water of ondermelk – een restprodukt nadat de boter was afgeroomd of de kaas gemaakt – aangelengd werd. Met het toevoegen van meel en veel vette geitenmelk merkte de achteloze burger daar niets van. Ook met de hygiëne werd de hand gelicht en door het ontbreken van koelmogelijkheden lag bederf, zeker in de zomer, op de loer. Om een eind te maken aan de knoeierijen werd in diverse plaatsen een Keuringsdienst van Waren opgericht. Nieuwe uitvindingen maakten

fabriekmatige verwerking van melk mogelijk en vanaf 1890 ontstonden in het hele land melkinrichtingen waar de melk met handkracht werd verwerkt. In het begin van de twintigste eeuw gingen veel van die fabriekjes over op stoomtractie met als gevolg schaalvergroting en vermindering van het aantal fabrieken. Al snel verdween bijna 90 procent van die fabriekjes van het eerste uur.

De Tielse melkfabrieken

Tiel kende van 1894 tot 1984 een melkfabriek in de Stationsstraat, die in de loop van de jaren zes verschillende namen heeft gedragen, omdat de eigendomsverhoudingen wijzigden. Die namen waren achtereenvolgens: Geldersche Melkinrichting te Tiel (1894-1947); de Coöperatieve Tielse melkinrichting (1947-1951), een coöperatie van melkhandelaren / afnemers; vervolgens de NV Verenigde Melkbedrijven Tiel / Utrecht



Melkslijters hebben melk gehaald bij de melkfabriek aan de Stationsstraat in 1920.
(foto: Regionaal Archief Rivierenland)



Op de grond van de melkfabriek en een belendende woning werd in 1991 het nieuwe gewestelijke arbeidsbureau gebouwd. Het pand heeft ondertussen een andere bestemming. (RAR/collectie: Bouwhuis)

(1951-1964); de NV Verenigde Melk-bedrijven Tiel (1964-1967); Melkinrichting Midden Betuwe Tiel (1967-1978) en tot slot Melkunie (1978-1984). Verderop in dit artikel zullen we zien dat er in Tiel nog een tweede concurrerende melkfabriek bestaan heeft. In een van de vele boeken over de melkfabrieken zag ik dat er ook in Drumpt, dat toen nog een zelfstandige gemeente was, korte tijd een melkinrichting actief was. Meer informatie heb ik daar niet over kunnen vinden.

De Geldersche Melkinrichting

De Geldersche melkinrichting had hygiëne en kwaliteit hoog in het vaandel staan. Een veearts, die door de fabriek betaald werd, controleerde de gezondheid van de koeien van de boeren en binnen het bedrijf was er veel aandacht voor het snel ophalen en vervoeren van de melk, schoon vaatwerk, en een hygiënisch productieproces. De melk van iedere melkveehouder werd regelmatig onderzocht door een chemicus. Dat was een bijbaan van een leraar van de HBS in Tiel. Voor zijn werk beschikte die over een voor die tijd goed ingericht chemisch laboratorium. Daar was zelfs apparatuur aanwezig om het benodigde laboratoriumglaswerk te blazen. Het bedrijf had ook een herbarium waar de boeren konden zien welke planten uit het grasland verwijderd moesten worden omdat ze de melkqualiteit beïnvloedden of de grasgroei belemmerden. Door dit alles werd een hoge gegarandeerde kwaliteit geleverd aan de venters. De eerste melkleveranciers waren de grote melkveehouders mr. P.H.A.A. Tydeman, die voorzitter was van de Geldersche Maatschappij van Landbouw,

D.C. Hasselman uit Zoelen en nog acht wat kleinere maar toch relatief grote boeren.

Het gemeentebestuur was blij met de lokale melkfabriek. De gemeentelijke geneesheer zong kort na de start de loftrumpet over de nieuwe melkinrichting. Hij roemde de zuiverheid van de producten en alles wat gedaan werd om de verspreiding van besmettelijke ziekten door melkconsumptie te voorkomen.

Röntgenapparaat in melkfabriek

De machines werden via een drijfwerk aangedreven door een gasmotor. Die gasmotor was maar een paar uurtjes per dag nodig voor de melkverwerking en had dus overcapaciteit. Die werd benut om het gebouw via een centraal verwarmingssysteem te verwarmen. Verder dreef de motor een dynamo aan die stroom leverde voor de elektrische verlichting en – dat was heel bijzonder – het röntgeninstituut in de voorportalen van de melkfabriek. Dat instituut werd op 22 januari 1899 door de burgemeester in aanwezigheid van de gemeentesecretaris en de in Tiel werkzame artsen feestelijk geopend. De gepromoveerde huisarts, dr. C.W. Bollaan (1858-1914) die na een periode in IJzendoorn in Tiel huisarts werd, was de drijvende kracht achter deze voor die tijd hypermoderne installatie. De installatie werd gebruikt voor de humane maar ook voor de veterinaire geneeskunde. Samen met het laboratorium vormde het röntgeninstituut een belangrijke voorziening voor Tiel en omgeving. In het gemeentelijk jaarverslag over 1903 wordt een alinea gewijd aan het laboratorium en röntgen-



Het afvullen van flessen met vanillevla in 1976.
(RAR/collectie: Bouwhuis)

instituut van de melkinrichting, zoals de melkfabriek toen genoemd werd:
“De inrichting mag bepaald een aanwinst voor onze gemeente genoemd worden, dat wij in het bezit zijn gekomen van een proefstation. In den tegenwoordige tijd, waarin zoveel vervalschingen voorkomen van levensmiddelen en voederartikelen, is het voor onze streek van dubbele waarde dat iedereen in de gelegenheid is de waar, die hij koopt, op het verkochte gehalte te doen onderzoeken en zich kan laten overtuigen dat hij voor zijn geld zuivere waar ontvangt. Ook bij voorkomende ziektegevallen zijn onderzoekingen van melk, drinkwater, behangselpapier en vele andere zaken van groot en onberekenbaar nut. De bekwame en ijverige directeur, John Pennington de Jongh jr. mag zich dan ook over het afgelopen jaar verheugen bijna dagelijks volop werk gehad te hebben, en uit andere plaatsen opdrachten te hebben ontvangen voor scheikundige onderzoeken.”

Naast dr. Bollaan had ook dr. L.M.J. Stoel, scheikundeleraar aan de HBS in Tiel, een belangrijk aandeel in de ontwikkeling van



De flessenvullijn een paar jaar eerder.
(foto: Familie Hooft)

het röntgeninstituut van de melkfabriek. In de beschrijving ‘90 jaar melkinrichting Tiel’ vraagt Gerrit Hooft zich af of het gemeentebestuur niet vergat dat het in feite om een melkinrichting ging. Op zich niet onbegrijpelijk want in 1904 was de omzet 300.000 liter. Die melk was afkomstig van 129 runderen. Een aantal dat je tegenwoordig op vrijwel ieder afzonderlijk melkveebedrijf vindt.

Concurrentie

Veel van de medewerkers kwamen rond de eeuwwisseling van buiten Tiel. Twee van hen waren Willem Bouwhuis (1852-1926) en diens zoon Jan Klaas (1878-1939). Willem was geboren in Ruinen en kwam vanuit Drenthe met zijn zoon naar Tiel om in de melkfabriek te gaan werken. Willem had daarbij de leiding over de machinekamer.

Rond 1910 kwam de Tielse melkinrichting in een neerwaartse spiraal terecht. De omzet liep terug, maar toch kwam het bedrijf er weer bovenop. In 1921 kwam aan de stijgende omzet een abrupt einde. Vader en zoon Bouwhuis namen ontslag en begonnen in de Tolhuistraat voor zichzelf.

Waarschijnlijk zagen zij, omdat de melkleverende boeren ontevreden waren over 'De Stationsstraat' kans om hen over te halen de melk voortaan aan hen te leveren. In korte tijd werd het nieuwe zuivelbedrijf een geduchte concurrent. In 1905 was de familie Bouwhuis al begonnen met de winkelverkoop van melk in hun woonhuis. Achter het woonhuis werd in een kleine bedrijfsruimte begonnen met het verwerken van rauwe melk tot kaas en boter en later de toen gebruikelijke papsoorten. Zowel melkventers als consumenten waren tevreden over het nieuwe melkbedrijf de 'Tielsche Melkinrichting' en het groeide flink. Verschillende melkventers stapten ook over. De nieuwe melkinrichting bevoorradde natuurlijk ook de eigen winkel met losse gepasteuriseerde melk, boter en kaas en had al snel drie eigen melkventers in dienst. De Geldersche Melkinrichting, aan de Stationsstraat verloor steeds meer marktaandeel en een faillissement dreigde. Een nieuwe directeur, de heer Staal, wist het bedrijf van de ondergang te redden maar het bleef sappelen. Tot nu toe waren het vooral de leveranciers, de melkveeboeren dus, die het bedrijfsbeleid daar bepaalden. Op die melkleveranciers moest je als fabriek zuinig zijn. Door de vele melkfabrieken in de Betuwe was wisselen van melkfabriek geen probleem. Nieuwe technische ontwikkelingen en eisen op het gebied van hygiëne leidden tot het sluiten van steeds meer zuivelfabriekjes die eerder in vrijwel ieder dorp te vinden waren. Daardoor en door de grotere afstanden konden melkveehouders moeilijker van fabriek wisselen. Dat leidde tot een verschuiving van de aandacht van de

melkinrichtingen richting melkslijters en consument. Het productenpakket werd uitgebreid met losse gepasteuriseerd melk en weldra werd die ook in flessen aangeboden. Ook de fabrieksboter groeide sterk in volume.

Boterbelasting

Jan Bouwhuis herinnert zich nog dat zijn moeder vertelde dat op de boter een speciale belasting geheven werd. Het systeem dat daarbij gebruikt werd, leek veel op de manier waarop accijns op sigaretten via accijnszegels of banderol op rookwaren nu nog wordt geheven. Melkslijters waren verplicht de boter te verkopen in een speciale verpakking met een belastingstempel. Sommige klanten hielpen de melkman met het laag houden van zijn belastingafdracht door het vetvrije verpakkingspapier netjes schoon te maken en het bij de melkwinkel in te leveren voor hergebruik.

De distributie

Veel mensen hadden het in de jaren voor de oorlog niet breed. Melk kopen bij de boer was goedkoper dan in de melkwinkel of bij de melkboer. En die boer was in het vooroorlogse Tiel altijd dichtbij. In de bebouwde kom zat een flink aantal stadsboeren met hun bedrijf. Sommigen van hen gingen ook



Dr. C.W. Bollaan.

zelf met melk langs de deur. Veel van de melkslijters van na de Tweede Wereldoorlog waren van oorsprong zelf boer geweest of zonen van melkveehouders. In totaal waren er in de jaren kort voor de oorlog zo'n dertig melkslijters. Sommigen in dienst van een van de twee melkfabrieken, anderen waren zelfstandig en dan had je nog de melkveeboeren die hun vrouw, kind of knecht met melk langs de deur lieten gaan. Een aantal melkslijters exploiteerde tevens een melkwinkel. Ook daar kon je melk los per hele of halve liter, boter en kaas kopen en later kwamen daar ook de flessen melk en pap bij. Naast yoghurt en slagroom waren dat gorte-, bloem-, rijste- en havermoutpap en chocolade- en vanillevla. Kaas, boter en eieren completeerden het aanbod. De losse

melk was door de melkinrichting gepasteuriseerd (= verhit tot ca. 70 graden).

Melkslijters hadden geen afgepaalde wijken. Vaak verkochten ze hun melk in een groot deel van de stad waardoor ze lang onderweg waren en moesten concurreren met hun collega's. Bij veel gezinnen kwamen twee of meer melkslijters aan de deur. Soms kwamen die iedere dag langs, bij anderen was er een wisselend weekschema of leverde de ene melkslijter enkele dagen per week en nam een ander het de rest van de week over. Middenstanders hadden soms wel vijf of zes melkslijters, die aan de deur kwamen. Want als je als melkslijter wat kocht bij een winkelier dan bedong je natuurlijk dat hij ook bij jou melk ging kopen. Ook het geloof van



Melktransport met paardenslee in de strenge winter van 1942 in de Tolhuisstraat Tiel. Beeld uit een 8 mm filmpje. (RAR/collectie: Bouwhuis)

de verkoper speelde bij veel mensen mee bij de keuze van de melkboer. Ik herinner me dat mijn moeder vertelde dat de maat die de melkman gaf voor haar belangrijk was. Bij enkele melkventers viel een halve liter steevast wat klein uit. Het verhaal gaat dat sommigen van hen bij het vullen van de maat stiekem hun pink in de melk stopten. De marges waren klein en een litertje meer verkopen dat niets gekost had, zorgde voor net even wat meer winst. Ook een scheut water toevoegen met wat vette geitenmelk verhoogde je winstmarge

De Tielsche Melkinrichting

Ik maak eerst even de geschiedenis van de Tielsche Melkinrichting aan de Tolhuisstraat (van de familie Bouwhuis) af.

Achterkleinzoon van de oprichter, Jan Bouwhuis, heeft na enig speuren in het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken ontdekt dat het zuivelbereidingbedrijf op 10 mei 1921 bij de Kamer van Koophandel is ingeschreven met als tijdstip van vestiging 1905. In dat jaar is waarschijnlijk de zuivelwinkel geopend. Veel over dit bloeiende bedrijf met oog voor leveranciers en klanten hebben we al verteld. Op 5 maart 1926 werd de overname van de melkinrichting door Jan Klaas Bouwhuis in verband met het overlijden van zijn vader Willem officieel geregistreerd. Jan Klaas, de zoon van oprichter Willem, overleed vervolgens op 8 november 1939. Daardoor kwam het bedrijf in handen van zijn echtgenote Hendrika



Een melkslijter bedient een klant in het vooroorlogse Tiel. (foto: Regionaal Archief Rivierenland)

Wilhelmina Bemer. Feitelijk zorgde zoon Gerrit Bouwhuis voor een belangrijk deel van de bedrijfsvoering en nam die al snel helemaal over. In de eerste oorlogsjaren probeerden de Duitsers greep te krijgen op de vlees- en melkproductie. Alle melkkoeien werden geregistreerd en melkveehouders werden verplicht om hun melk aan de fabriek af te leveren. Om de kwaliteitseisen en de productie te kunnen controleren moesten er minder en grotere melkfabrieken komen. Voor Tiel betekende dat een fusie tussen de beide melkfabrieken. Dat lukte niet op vrijwillige basis. Daarop besloten de Duitsers de fabriek van de familie Bouwhuis te sluiten en namen zij de machines in beslag. Dat gebeurde eind 1942.

Coöperatie

In 1948 maakte Klaas van de Berg, de toenmalige directeur, van de melkfabriek aan de Stationsstraat een coöperatie. Leden werden de Tielse melkhandelaren en die werden hoofdelijk aansprakelijk. Ook de naam werd aangepast: de Geldersche Melkinrichting heette voortaan de Coöperatieve Tielse melkinrichting (CTM). De fabriek maakte in tegenstelling tot bijvoorbeeld de melkfabriek in Buren geen kaas. De fabriek in Buren was ook een coöperatie maar daar waren de melkveeboeren de eigenaren. Een poging om de basis van de Tielse fabriek te verbreden met de productie van ijs werd geen succes. In 1951 dreigde een faillissement.

De familie Hooft

Dat werd voorkomen doordat de familie Hooft uit Utrecht, die daar een melkfabriek en een vijftal melkzaken exploiteerde,

bereid gevonden werd de fabriek in Tiel over te nemen. De hoofdelijk aansprakelijke melkslijters in Tiel werden daardoor voor een financiële ramp behoed. Het bedrijf werd met lusten en lasten overgenomen en de Tielse melkfabriek veranderde weer van naam: De verenigde melkbedrijven Tiel / Utrecht. Gerrit Hooft een zoon van de fabriekseigenaar werd belast met de dagelijkse leiding. Hij trof een afbetalingsregeling met de schuldeisers en stopte met de ijsbereiding. In 1951 was de omzet 1,5 miljoen liter melk. De fabriek kreeg de melk aangeleverd van een zestigtal melkveeboeren uit Tiel en de directe omgeving. Er waren zes werknemers, waarvan drie chauffeurs die de melk bij de boeren ophaalden en daarna ook meewerkten in de productie. Een van de werknemers was Cor, de zoon van Gerrit Hooft. De eerste tien jaar beperkte het bedrijf zich tot het pasteuriseren van melk en het maken van karnemelk van ondermelk. Flesproducten zoals pap, yoghurt en vla werden dagelijks vanuit de fabriek in Utrecht aangevoerd. De Verenigde Melkbedrijven Tiel / Utrecht leverde zijn melk in Tiel aan een tiental melkventbedrijven, die eerder dus eigenaar van de fabriek waren. Dat waren:

*Johan van den Heuvel met 3 venters,
die alle drie met een handkar langs de
huizen trokken met daarop plaats voor
4 melkbussen.*

*De gebroeders Joop en Wim Schoots.
Johan van Rijn uit Drumpt, die met een
driewieler ventte.*

*Hannes de Vries met zijn 3 zoons Henk, Piet
en Dinus. Zij gebruikten bakfietsen*

Wies van Gessel uit Zennewijnen en Marinus van Baal, Johan de Widt, Jan Cornelissen waren in het rijke bezit van een paard en wagen.

Hent Vinken

Leen Camijn met bakfiets

Drie Tielse melkventers betrokken hun melk bij de concurrent uit Buren. Welgeteld kende het naoorlogse Tiel dus 16 melkslijters waarvan er een aantal ook nog melkproducten in een winkel aan huis verkocht.

Tot nog toe waren de melkslijters vrij om zelf hun distributiegebied te kiezen. Dat was in feite erg inefficiënt. Eind jaren vijftig moest daar verandering in komen en vroeg zoon Gerrit Hooft aan de vroegere concurrent Gerrit Bouwhuis, die inmiddels een fotozaak in de Waterstraat begonnen was, om in overleg met de melkslijters gebiedsafspraken te maken. Een lastige klus, die wel slaagde.

Verdere mijlpalen en ontwikkelingen rond de Tielse melkfabriek waren: vergroting van het afzetgebied naar melkslijters in Varik en Geldermalsen, de invoering van schoolmelk, samenwerken met zuivelfabriek de Boterbloem in Dreumel voor de afname van melk en het leveren van melk aan enkele melkslijters, een verdubbeling van de omzet in liters in enkele jaren van 1,5 naar 3 miljoen liter per jaar en de verschuiving van losse melk naar steeds meer melk in flessen.

Nieuwe ontwikkelingen

Tot 1964 bleef de Tielse melkfabriek een onderdeel van het moederbedrijf in Utrecht.

De eigendomsrechten kwamen door overnames steeds meer in handen van het VMC-Melkunie concern. Daarom besloot de familie Hooft in 1964 om van de Tielse melkfabriek een zelfstandige N.V. te maken. De nieuwe naam wordt dan Verenigde Melkbedrijven Tiel. De VM Utrecht bleef wel de grootste aandeelhouder en daardoor ook VMC-Melkunie. Gerrit Hooft bleef directeur, terwijl zoon Cor de interne zaken regelde en keihard meewerkte. Dagelijks was hij van 4.00 's ochtends tot 's avonds laat in het bedrijf te vinden. De zondag ging vaak op aan schoonmaken en het uitvoeren van reparaties. Gerard, de broer van Cor, trad meer naar buiten en regelde de expeditie. De omzet groeide verder door het inschakelen van zogenaamde zelfstandige melkrijders en de overkomst van melkveehouders uit Alphen aan de Maas die eerder aan Campina leverden. Voor die grotere aanvoer moest je wel een centje meer betalen aan de boeren dan



Bijgebouw van de melkfabriek aan de Stationsstraat gefotografeerd vanaf de fabrieksuitgang aan de Jacob Cremerstraaat. (RAR/collectie: Bouwhuis)



Daan Cornelissen († 12 januari 2011) was een van de laatste Tielse melkbezorgers. (RAR/collectie: Bouwhuis)

de concurrent. Er groeide ook een samenwerkingsverband met melkfabriek 'De Stichting' in Buren. Daarbij verdeelden de beide bedrijven onderling de productie. Beurtelings maakte de een de zoete producten en de andere de zure. In 1967 ging alles naar Tiel. Dat noodzaakte tot weer een naamsverandering. Die werd Melkinrichting Midden Betuwe Tiel. Tegelijkertijd werd ook het gebied waar de producten geleverd werden een stuk groter. Dat zou enkele jaren later nogmaals gebeuren toen de melkfabriek in Leerdam besloot zich helemaal op kaas (De Leerdammer) te richten.

Naar de oude Hilo fabriek

Het gebrek aan ruimte aan de Stationsstraat werd steeds nijpender. De aankoop in 1973 van de vroegere Hilo Limonadefabriek van de gebroeders Peet en Bob van de Berg op Latenstein bracht uitkomst. Daar werd de opslag en distributie gevestigd. De bedoe-

ling was om later ook de productie over te plaatsen. Daar is het echter niet van gekomen. De supermarkten groeiden razendsnel en de omzetten van de traditionele melkhandelaren krompen in een enorm tempo. De omvangrijke maar toch kleinschalige productie en afzet kon niet meer concurreren tegen de marktkracht van de opkomende supermarktketens. In 1979 werd voor 1980 een verlies van 300.000 gulden voorzien en er was geen zicht op betere cijfers. In augustus 1980 ging daarom de stekker er uit. Voor de veertig medewerkers komt er een goede afvloeiingsregeling.

Gerard en Cor die inmiddels hun vader zijn opgevolgd gaan ieder hun eigen weg. Cor begint een drukkerij, de Meerpaal in Tiel, Gerard blijft nog even in de melksector bij Coberco en treedt dan vervroegd uit. De melkinrichting heeft het dankzij de tomeloze inzet en zeer lange werkdagen van de familie Hooft veel langer volgehouden dan vrijwel alle collega melkfabrieken van het eerste uur. Na 90 jaar verliest Tiel zijn melkinrichting. Het pand en het omliggende terrein op Kellen wordt nog tot 1984 gebruikt als opslag en distributieruimte door de Melkunie en wordt dan verkocht aan de gemeente die het als gemeentewerf in gebruik neemt. Op het terrein aan de Stationsstraat komt een nieuw gebouw voor het arbeidsbureau en aan de zijde van de Jacob Cremerstraat verrijzen appartementen.

Melkslijters worden kruideniers en ... verdwijnen

Ook de melkhandel verdween langzaam uit het straatbeeld. Tegen de grote supermarkten



De melkrijder heeft de melk bij de boer opgehaald en lege melkbussen voor de volgende melktijd klaargezet. Het lidnummer van de melkfabriek staat op de bussen. (RAR/collectie: Bouwhuis)

met hun uitgebreide assortiment en verkoopprijzen waarvoor de melkhandelaren vaak niet konden inkopen konden zij niet op. De meesten stopten en de melkwinkels werden gesloten. Anderen probeerden via assortimentverruiming te overleven. Die melkwinkels werden kleine buurtsupers en de melkslijters werden kleine SRV's die met een bestelbus en soms nog een aanhangwagen langs de deur gingen. Daan Cornelissen, Henk de Vries en De Widt uit de Nachtegaallaan hielden dat nog lang vol. Begin maart 2019 stopte Joop de Widt als laatste. Zijn winkel bleef nog even open, maar sloot op 30 maart 2019. Veel ouderen zullen hem missen. Joop had nog tijd voor een praatje.

Geraadpleegde bronnen:

- 90 jaar melkinrichting in Tiel; Concept van een losbladdige geïllustreerde beschrijving door Gerard Hooft, afkomstig uit het archief van het Flipje en Streekmuseum.
- Uittreksel uit het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en fabrieken voor Neder-Betuwe te Tiel betreffende de Tielsche Melkinrichting.
- Jos M.G. Lankveld, Zuivelfabrieken kwamen en gingen; Melk en melkverwerking; de historische dynamiek
- Gerard Rutten, De kracht van Melk en Ad Menken C.F. Toosenschoon, Een Wandeltocht door 75 jaar Zuivelgeschiedenis; een bundeling van artikelen die in 1975 verschenen in het weekblad Zuivelzicht.
- Diverse websites waaronder het Kalendarium van Tiel
- Gesprekken met Cor Hooft en Jan Bouwhuis

Evacuatie en een bedwantsenplaag

Ria Kragten – van der Mark

Gelders gebied tussen Maas en Waal loopt onder

Rond de jaarwisseling las ik in 'De Gelderlander' twee kleine artikelen van de hand van Rob Wolf. Hij memoreert de overstroming in het land van Maas en Waal. Ik citeer: "[...] *Op oudejaarsdag 1925 bezwijkt de doorweekte, slecht onderhouden Maasdijk bij Nederasselt door een combinatie van een aanwakkerende storm, extreme neerslag en hoge golfslag. Eerst is het gat 25 meter breed, na een dag meet het 125 meter en tenslotte zelfs 300 meter. Het hele Gelderse gebied tussen Maas en Waal loopt onder. [...] De bevolking van Zuid-Gelderland – en het vee – wordt het slachtoffer. Het water komt tot Wamel en Dreumel waar het maar liefst 4 meter hoog staat. De bewoners vluchten naar veilige plaatsen als Nijmegen en Tiel.*"¹

Mijn belangstelling was gewekt omdat wij vorig jaar op de redactie een artikel kregen toegestuurd over diezelfde overstroming,

belicht vanuit zusters Franciscanessen uit Dreumel.²

Er kwam, zo lees ik in kranten van die tijd, een stroom vluchtelingen naar Tiel op gang. De pont, die bij elke overtocht welhaast een ark van Noach lijkt, zet hen gratis over. Het stadsbestuur laat de stadsomroeper de gehele morgen bij 'bekkenslag' vragen of iedereen die een plaatsje heeft voor vluchtelingen zich op het stadhuis wil melden. In de R.K. kerk wordt gevraagd zich op te geven voor het opnemen van vluchtelingen. Dat levert 130 plaatsen op die nog diezelfde zondagavond allemaal bezet zijn. Het Burgerweeshuis, de Gerfkamer, de scholen A en C aan het Scheidingsstraatje, het gymlokaal van de Mulo worden ingeruimd voor opvang. De ziekenhuizen zijn overvol met zieken en ouden van dagen die eerst nog in het, enigszins hooggelegen, klooster in Dreumel werden opgevangen maar ook daar weg moesten.

¹ Totaal 5700 mensen op de vlucht. Er zijn in Tiel officieel 1274 evacués ondergebracht.

² *Mevrouw W. van Oss – Driessen (nichte van dominicanes Zr. Stephania Driessen, directrice van het St. Andreasgasthuis 1946-1963) stuurde het op n.a.v. het artikel van Wil Lases over de zusters Dominicanessen in De Nieuwe Kroniek van december jl.*



Weekblad 'Het Leven': Het Rode Kruis biedt hulp. Behuizing van evacués op stro.
(foto: Regionaal Archief Rivierenland)

Het is geweldig om te lezen hoe allerlei organisaties de handen ineen slaan en samenwerken. Via het R.-K. Huisvestingscomité komen 1216 evacués binnen, waarvan 346 in gebouwen en 870 bij particulieren zijn ondergebracht, 230 mensen zijn doorgezonden met een reiskostenvergoeding van het comité en nog eens 400 vluchtelingen kregen in Tiel een maaltijd om vervolgens op eigen kracht elders een onderkomen te zoeken.³

Grote waardering voor de Tielse inwoners die zich over de evacués ontfermden en huis en haard openstelden. Ik kan dat, alles lezende, alleen maar van harte beamen.

Gastvrij?

Beetje haaks op het bovenstaande staat het ontvangen artikel van en over de zusters Franciscanessen. Hieruit blijkt dat niet iedereen in Tiel blijmoedig en enthousiast werd ontvangen.

Een deel uit dat verhaal, eerder geplaatst op de site van de historische vereniging van

³ Bron: 'Wee den vergetenen' van H. van Heiningen.

Dreumel en in het blad van de historische vereniging Tweestromenland volgt hieronder.⁴ De schrijfster zuster Isidora Weidlich beschrijft met humor de belevenissen van de zusters tijdens de ramp.⁵ Haar watersnoodverslag gaat aanvankelijk over waterstanden en dat alle zieken en ouden van dagen naar het tamelijk hoog gelegen klooster werden gebracht en hoe ingewikkeld het was om voldoende eten aan te voeren.

Daarna volgen hilarische beschrijvingen o.a. hoe kapelaan A. Spolders per boot de H. Communie kwam brengen aan de gasten en de zusters. Aan twee zijden van de kleine celramen werd een trapleer geplaatst. Van erbijgedien neerknielen kon geen sprake zijn.

Het water bleef stijgen. Op 5 januari braken de zusters zich nog het hoofd hoe de H. Driekoningen moesten worden opgehaald.

⁴ *Mevrouw Van Oss: "Ik vond dat dit voor veel mensen een prachtig/interessant verhaal was en heb toen de orde om toestemming gevraagd om dit te mogen publiceren."*

⁵ *Bron van dit artikel is de 'Kroniek der Barmhartige zusters van St. Franciscus uit Valkenburg, locatie Dreumel.*

De volgende ochtend was daar geen denken meer aan. Alle zieken en ouden van dagen en ook de zusters moesten het klooster verlaten. Er was zware storm op komst en bovendien kon het elk uur gebeuren dat de Waal over de rand van de dijk zou stromen, en dan zouden ze allemaal reddeloos verloren zijn.

Beeldend legt Zr. Isidora vast hoe zij allen uiteindelijk op de boot terecht kwamen die hen naar de overkant bracht. De kroniek gaat verder met:

[...] Zo kwamen we in Tiel, omgeven door een grote volksmenigte, die nieuwsgierig keek en medelijden betoonde met de zieken en ons bedropen zusters. Gelukkig stond er een rijtuig klaar om ons te vervoeren. De zieken kwamen in de auto's. Maar waarheen reed men met ons? Dat moesten we maar

afwachten en ons intussen helemaal aan de Goddelijke Voorzienigheid overgeven.

Na een poosje stopte de karavaan voor het St. Andreasziekenhuis te Tiel. Burgemeester Schattenkerk, een echte bezorgde vader, had het bevel. De zieken gingen naar het ziekenhuis. Dat ging goed. De ouden van dagen zouden in de zusterschool worden ondergebracht, maar dat gaf opstand. "Nee, neen!", verdedigde zich de overste van de Dominicanessen. "De lokalen zijn geschrobd en morgen moet de school beginnen."

Maar al dat sputteren baatte haar niets.

De burgemeester kwam met zijn werkvolk en de scholen werden ontruimd. De grote winkelhuizen zoals Vroom en Dreesmann, Haweko, enz. moesten beddengoed en alles wat voor het noodzakelijk onderhoud nodig was, leveren en zo waren onze oudjes, bijna zestig in getal, moe en half ziek eindelijk



*Laatste Raadsvergadering burgemeester mr. C.G. Schattenkerk, burgervader ten tijde van watersnood 1926.
(foto: Regionaal Archief Rivierenland)*

onder dak. De zusters Dominicanessen werden in vier groepen verdeeld, om voor hen te zorgen. Nu stonden wij, zusters, nog op straat. Waarheen met ons? Weer zei de burgemeester, dat de zusters Dominicanessen ons het best in hun klooster konden onderbrengen. Maar ja, nieuwe opstand: er was geen plaats, we moesten maar elders een onderkomen zien te krijgen. Onder het volk wat er omheen stond werd de ontevredenheid hierover hoorbaar. Toen trad een bejaarde dame uit de kring van omstanders naar voren en zei: "Zusters, wanneer onze zusters U geen onderdak geven, dan bied ik U mijn woning aan, als U wilt." Nou Moeder Sophia ging er blij op in en zo huppelden wij met ons tien, twee aan twee, zo vuil en verkreukt als we waren, achter de dame aan, blij uit het zicht van het volk te komen. Jullie moeten

weten dat we acht dagen niet meer uit de kleren waren geweest en ook geen tijd hadden gehad, om ons te wassen. Daarom kunt U zich wel voorstellen, hoe onze sluiers, gempen (kraag onder de kin), enz. er uitzagen. In 't huis van die mevrouw kreeg het meisje het druk: water opzetten om onze handen te wassen, van hot naar her lopen om brood, eieren, vlees, enz. te halen. Ondertussen zorgde de mevrouw voor een tafel op de veranda en liep naar de burens, om te horen, wie van hen nog een of twee zusters kon overnemen om ons zo een goed nachtkwartier te bezorgen. Er kwam ook een heer met zijn echtgenote en zei: "Zusters, ik neem gaarne vannacht twee Uwer bij ons, maar u mag gerust weten, ik ben socialist, als u daarvoor niet terugschrikt bent U welkom. Ik heb me zeer geërgerd, dat katholieke zusters zo met U



Weekblad 'Het Leven': Het Rode Kruis biedt hulp. Kledingmagazijn in het gebouw Gustaaf Adolf, Konijnenwal, Tiel. (foto: Regionaal Archief Rivierland)



Mazelenpatiëntjes – vluchtelingen – in Tiel verpleegd. (foto: Regionaal Archief Rivierenland)

omgingen. Mijn huis staat voor U open, dus als U wilt." Moeder Sophia, werd wel een beetje verlegen, maar zei toch, dat mijnheer er op kon rekenen, dat er twee zusters bij hem zouden komen. Toen vroeg moeder, wie er heen wilde. Zuster Raymunda en zuster Tharsilla gaven er niets om en gingen mee. Beiden kwamen 's anderdaags niet uitgepraat, over de bezorgdheid, liefde en offervaardigheid van "mijnheer de socialist". Zelfs de badkamer had hij hen dadelijk ter beschikking gesteld.

Zuster Charitas en ik verhuisden naar een café en werden heel goed opgepast. Wel hadden die goede mensen maar een logeerkamer vrij met een tweepersoonsbed en zo gingen er dan twee zusters van St. Franciscus erin ter ruste en sliepen tot de morgen in de zachte veren. Tegen zeven uur kwam

mevrouw ons halen en bracht ons naar de fraterkerk om er met ons de H. Mis bij te wonen. Onder het ontbijt kwam pater prior⁶ van de Dominicanen te Tiel, Moeder Sophia en ons excuus aanbieden voor 't onaangename, wat ons gisteren bij de Dominicanessen overkomen was en zei: "Op staande voet gaan jullie met mij mee naar onze zusters: dat zullen we dan toch eens zien!"

Met tegenzin vertrokken we onder zijn geleide. De priorin keek wel op, maar pater prior kreeg zijn zin en men stelde ons de ziekenkamer en de gastenkamer ter beschikking. Dat was alles. De soldaten van Tiel brachten ons en ook de andere vluchtelingen iedere

⁶ Pastoor N.G. Orië. Het woord prior werd in Tiel niet gebruikt, de pastoor was hier tevens de eerste onder de Dominicanen.



En schoollokaal als ziekenkamer ingericht voor zwakke en zieke ouderen. (foto: Regionaal Archief Rivierenland)

dag met hun keuken, een grote ketel, door twee paarden getrokken, het eten. Maar daarvan konden we niet bestaan en zuster Justiniana trok op de bedel uit. En werkelijk, op de markt en in de winkels waren de mensen echt goed en gaven volop.

Ondertussen wist men in Valkenburg⁷ van ons lot en al gauw ging de telefoon. Alle zusters die bij de zieken konden worden gemist, moesten naar Valkenburg komen. En zo vertrokken moeder Sophia, zuster Ludovica, zuster Theodora en ik naar het moederhuis. We werden dadelijk in bed gestopt, met z'n vieren op een kamer. Moeder deed niets dan huilen van de zenuwen. Toen men ons drie dagen goed

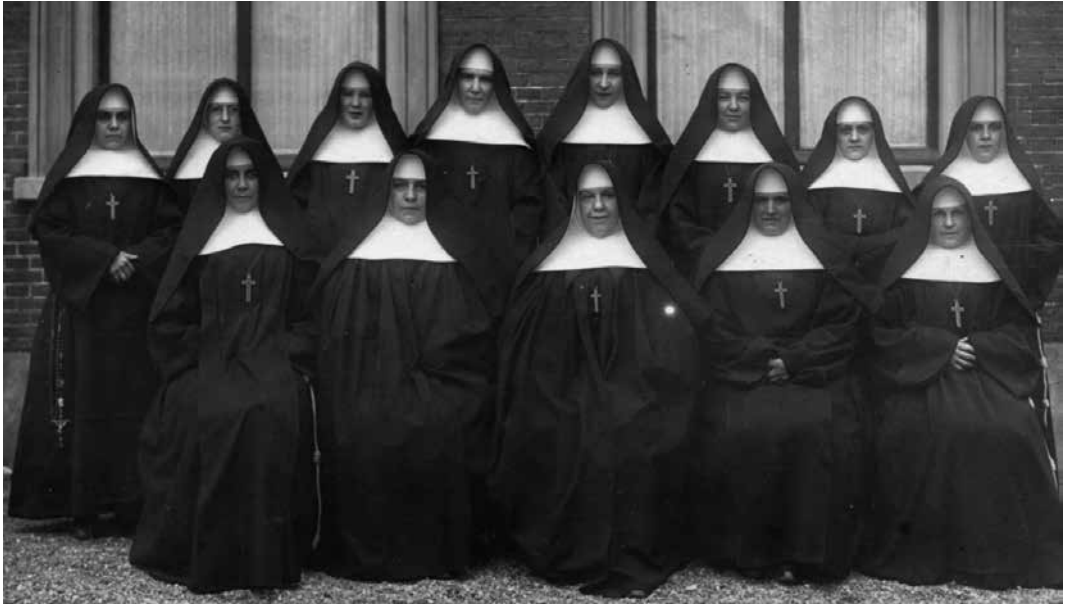
van binnen en van buiten had verzorgd, gingen we terug naar Tiel om de anderen te helpen.

Intussen had zuster Justiniana zich ook al tot de zusters Franciscanessen te Schoonhoven gewend en om schone was en gempen gevraagd. En hoe ze daar in Schoonhoven geploeterd hebben, zelfs op de H. Zondag!

Bedwantsenplaag

In Tiel gearriveerd kregen wij ieder een vaste plaats. Zuster Tharsilla en ik wisselden elkaar af in de ambachtsschool, die vol lag met vluchtelingen. Het lokaal, dat voor de kinderen bestemd was, die met mazelen ziek lagen, was voor zuster Tharsilla en mij, terwijl zuster Maria – Dominicanes en Groene kruiszuster – in opdracht van de burgemeester voor de vluchtelingen had te zorgen.

⁷ Valkenburg aan de Geul.



In februari 1926, is de boel alweer redelijk op orde, komen waarde moeder en de vicaresse het klooster bezoeken en wordt er een foto gemaakt waar alle hoofdrolspelers op zijn vereeuwigd. Helemaal links zuster Isidora (1899-1974), schrijfster van de kroniek. (foto: Privé collectie)

Deze zuster heeft goed haar best gedaan en toch zag ze op een zekere morgen, dat het stro krioelde van de wantsen. Vlug werd de burgemeester gebeld, Deze haalde weer zijn werkvolk bijeen. Deuren en ramen werden gesloten, opdat niemand of niets eruit of in kon. Nu ging men kijken waar de beestjes vandaan kwamen. Twee meisjes uit Wamel hadden een kapdoos met toebehoren. Daar zaten ze met hopen in. Het raadsel was opgelost. Nu moest nog alles gezuiverd worden en het was ook nog zondag. Alle mensen moesten in een lokaal aan de achterkant bijeenkomen; vandaar werden ze na een uurtje onder politiebegeleiding ondergebracht in barakken. Hier werd hun zonder barmhartigheid de kleren van het lichaam gesneden en werden ze in de badkuip gestopt. De winkeliers moesten nieuw

goed leveren. Nu werden zuster Maria en ik ook naar de burgemeester geroepen en hij zei: "Ja zusters, nu moeten jullie ook van kleren verwisselen, daar kunnen ook van die beestjes in zitten." Wij keken elkaar eens aan, want we hadden niets bij ons om te wisselen. Maar meteen kwamen twee werklui met blauwe overal, die aan armen en benen goed dichtgebonden was, en om het hoofd een doek, een waskuip tussen zich dragend, op ons af. "Hier zusters, hier zijn twee witte broeken (stelt U voor twee lange schildersbroeken!) voor ieder een, aandoen straks en dan de pijpen beneden goed dicht binden. Daarover trekt U uw witte schort en dan ziet er niemand wat van. "Wij kregen haast een appelflawwte. Ik verzette me tegen dit bevel, toen werd me opgedragen, naar de mazelpatiënten te gaan en geen stap uit dit

lokaal te zetten. Van boven en van onderen en aan de mouwen werd de schort met spelden dicht gestoken. Met zuster Maria liep het niet zo goed af. Al haar boven- en ondergoed moest ze achter een scherm uitdoen en de broek aantrekken. Wat heb ik toen gelachen. Het was ook zo'n koddig gezicht! Van boven een zuster en van onder een man. Onder de witte schort stonden de broekspijpen wijd uit, kostelijk!

Door de glazen tussendeur kon ik alles wat er buiten gebeurde, zien. Om het gebouw was een brede gracht, die door de harde vorst dicht gevoren was. Deze werd ter breedte van de school en de straat afgezet, opdat niemand er langs kon. Daarna gingen de vensters open en al het goede beddengoed, was en het stro werd naar buiten gegooid en op de gracht verbrand. Huizenhoog laaiden de vlammen op. Mijn zieke kinderen werden bang, ze schreeuwden zo hard ze konden. Ook zij moesten weg. Door een achterdeur kwamen mannen met een brancard. Telkens werden drie kinderen tegelijk, onder huilen en schreeuwen, naar het ziekenhuis gebracht. Zo was de hele inboedel verbrand, mensen en kinderen weg.

Alleen wij twee zusters bleven nog over. Wat zouden ze met ons gaan beginnen, vroegen wij ons af. Toen zei mijnheer de burgemeester: "Kom zusters, jullie moeten met mij mee naar mijn huis. Daar staat de badkuip al gereed. Mijn werklui zijn naar het klooster kleren halen voor jullie. Naast de badkuip staat een teil. Daar gooien jullie al je boven- en ondergoed, plus sluier, rozenkrans, kruis,

enz. in; niets achterhouden, het gaat hier om het welzijn van Tiel. Dan trekken jullie alles schoon aan en mogen jullie naar huis gaan." In de gang stroopte zuster Maria eerst haar broek nog eens op, want ze schaamde zich, om zo over straat te gaan. Bij mijnheer de burgemeester was wel schoon ondergoed voor zuster Maria, maar niet voor mij. De arme zuster schrok en zei: "Weet U wat, ik ga er eerst in, en dan ga ik voor U wat halen. Ze ging maar ze kreeg niets. Ik zat al een half uur, een uur in de kuip en er kwamen maar geen kleren opdagen. Ik klopte op de deur en riep tegen het meisje, die op mijn kloppen afkwam, of ze eventjes voor me wilde informeren naar het schone goed, daar ik anders maar weer gewoonweg het vuile goed zou moeten aantrekken. Toen bleef de burgemeester niets anders over, dan zelf maar weer op stap te gaan naar Moeder priorin van de Diaconessen, die 't dan na veel sputteren, toch moest afgeven. Zuster Justiniana had nog een sluier van onze orde en zo kwam de burgemeester met het goed terug. Gelukkig, dat het witte habijt veel met onze overeenkwam, anders had ik nog niet geweten hoe het moest. De mensen op straat keken mij allen met grote ogen aan, want van boven was ik Franciscanes en van onder Dominicanes.

Thuis hadden ze allemaal schik met mijn nieuwe dracht, behalve de priorin. Zij was niet op haar gemak. Ook pater prior kwam en vroeg naar de nieuwe ordestichteress en schoot hartelijk in de lach. Zelfs 's anderdaags in de kerk moest hij nog eens naar me omkijken. Eindelijk na een dag of vier, kwam het gezwavelde goed terug, maar habijt, scapulier, mantel en sluier waren door de hete

damp gekrompen, zodat ik het onmogelijk kon aantrekken. Toen werd Hendrik van Wijk erop uitgestuurd om te proberen in Dreumel te komen. Over het ijs lopende, kroop die door een raam en haalde wat ik nodig had. Toen Moeder Sophia hoorde, dat ons klooster te bereiken was, had ze geen rust meer. Vlug werd er verlof aangevraagd en een paar zusters mochten vertrekken. Ik bleef nog een halve maand in Tiel en kan dus niets van de terugtocht vertellen.

Van de andere kant bekeken

Hoe hebben de Dominicanessen dit ervaren? Ook zij houden kronieken bij. Hun verhaal is heel wat korter.⁸

“De Watersnood⁹

Terwijl Moeder Priorin hier was voor de visitatie overviel ons een grote ramp door de Watersnood. Moeder Priorin vertrok ten spoedigste, daar men niet wist wat ons te wachten stond. De dorpen van Maas en Waal stonden bijna geheel onder water, de mensen vluchtten zoo veel mogelijk; het dorp Dreumel was er het ergste aan toe. Acht Eerw. Zusters Franciscanessen kwamen naar Tiel met hare zieken en ouden van dagen; 53 personen werden hier bij ons geborgen, enigen in 't St. Hyacinthusgesticht doch de meesten in de Bewaarscholen, zoodat de kinderen na de Kerstvakantie nog 4 à 5 weken thuis moesten blijven. In die tijd

zijn er, van de bij ons ondergebrachte menschen, vier overleden.

De zusters van Dreumel vonden in ons gesticht huisvesting, waarvoor de Eerw. Priorin enige kamers had afgestaan. Eenige Zusters verleenden hulp aan de ouden in onze Bewaarscholen en vier bewezen haar diensten in de Openbare school, waar zieke kinderen enz waren ondergebracht, ook onze Zr. Maria v.d. Zandt was als verpleegster daar werkzaam. De toestand was vreeselijk en geen mensch kon zich heugen ooit zoo iets te hebben meegemaakt. De Zeereerw. Priorin Ludovica en eenige onzer Zusters hebben veel deel genomen, om in de school de zieken en ouden van dagen bij te staan en te verlichten.

Eenige hooggeplaatste personen bezochten de ongelukkigen o.a. Z.K.H. Prins Hendrik en de Commissaris der Koningin. Na afloop der ramp toen de vluchtelingen weer konden vertrkken waren de leden van het Steuncomité de Priorin zeer dankbaar; ook de Dreumelsche Zusters waren recht voldaan over de gastvrijheid die zij hier in 't St. Hyacinthusgesticht genoten hadden.”¹⁰

De belevingswereld van de zusters Franciscanessen en zusters Dominicanessen lijken wel wat uiteen te lopen. Het zal wel zo zijn geweest, dat de komst onverwacht en via de gemeentelijke weg is gegaan. De zusters Franciscanessen waren al acht dagen aan het improviseren, de zusters

⁸ Wil Lases schreef er over in het Lustrumboek 2011 van de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken op pagina 186.

⁹ RAR Kroniek van het Sint Hyacinthusklooster der Dominicanessen te Tiel -2. mei 1910 – nov 1938 pag. 143.

¹⁰ De volgende pagina van de kroniek gaat verder met een bericht dat het R.-K. Kerkbestuur verplicht was een zuster ontslag te verlenen als onderwijzeres aan de R.-K. meisjesschool in Tiel ten gevolge van bezuiniging in het hoger onderwijs.

Dominicanessen moesten nog even wennen aan het feit dat alles anders ging dan ze gewend waren. Uiteindelijk is het goed gekomen mogen we wel stellen.

Naschrift

Mijn nieuwsgierigheid is nog niet bevredigd.

Ik zou toch zo graag willen weten:

Wie was de bejaarde dame uit de kring van omstanders uit het huis met de veranda?

Wie is mijnheer (met echtgenote) 'de socialist'?

Welk café stelde zijn logeerkamer beschikbaar?

Is er een foto van de huizenhoge vlammen die de verbranding van beddengoed, was en stro veroorzaakte?

Ik heb de antwoorden niet kunnen vinden in de kranten noch in het archief. Mocht u er van uw (groot)ouders wel eens van gehoord hebben dan hoor ik dat graag.

Geraadpleegde literatuur

H. van Heiningen, *Wee den vergetenen! De watersnood van 1926 en de wederopbouw van Maas en Waal*. Tweestromenland reeks nr. 8 Wijchen [1985] *Katholieke Illustratie*. Editie 20 januari 1926.

H.J. Kers en E.J.Th.A.M.A. Smit, *De Geschiedenis van Tiel*. Tiel 2001.

Lustrumboek 2011. Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken. Tiel 2011.

Tielsche Courant en Waalbode, Edities januari en februari 1926

E.J.Th.A.M.A. Smit (red.), *Tussen Toverlantaarn en Teletekst. Aspecten van Tiel en Omstreken in de twintigste eeuw*. Jubileumboek Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken. Tiel 1991.



Zeventiende eeuwse kopergravure door Hendrik Bary naar een schilderij door F. Mieris. 'Het Gore Besje', die een po door het raam op straat ledigt. (collectie: Rijksprentenkabinet)

Het stinkt in Tiel, volgens de 17^e eeuwse gemeentesecretaris C. A. Udents, of toch niet?

Wim Veerman

Het is wel bekend dat in vorige eeuwen vrijwel alles om ons heen rook (en stonk). Mensen wasten zich nauwelijks en in bad gaan, of onder de douche staan, was er helemaal niet bij: dat was gevaarlijk, daar werd je ziek van. Veel mensen rook je dus al voordat je ze zag! Een paar honderd jaar geleden stonk het bijna overal naar urine en naar bedorven vlees, vis, groente en fruit. Er was geen riolering en ook waren koelkasten en conserveermiddelen nog onbekend.

Zeker in de grote steden moet er een onbeschrijflijke stank hebben geheerst. Zelfs in de kerk was je niet veilig: veel overledenen werden tot 1829 in de kerk begraven. Vooral 's zomers was het daar soms niet uit te houden. Wierook werd dan ook niet alleen maar symbolisch gebruikt: het was hard nodig om de penetrante lijkvlucht te verdrijven.¹ Nog duidelijker wordt dit beschreven in het boek van de Franse historicus Alain Corbin, 'Pestdamp en bloesemgeur', dat voornamelijk op Parijse archiefbronnen is gebaseerd en op welke studie zelfs een roman 'Het parfum' is geschreven, die ook nog werd verfilmd.²

We mogen gerust aannemen, dat eveneens in alle steden en dorpen van ons land, dus ook in Tiel, naar huidige begrippen, het eeuwenlang behoorlijk gestonken zal hebben.

Tielse hygiëne en criminaliteit

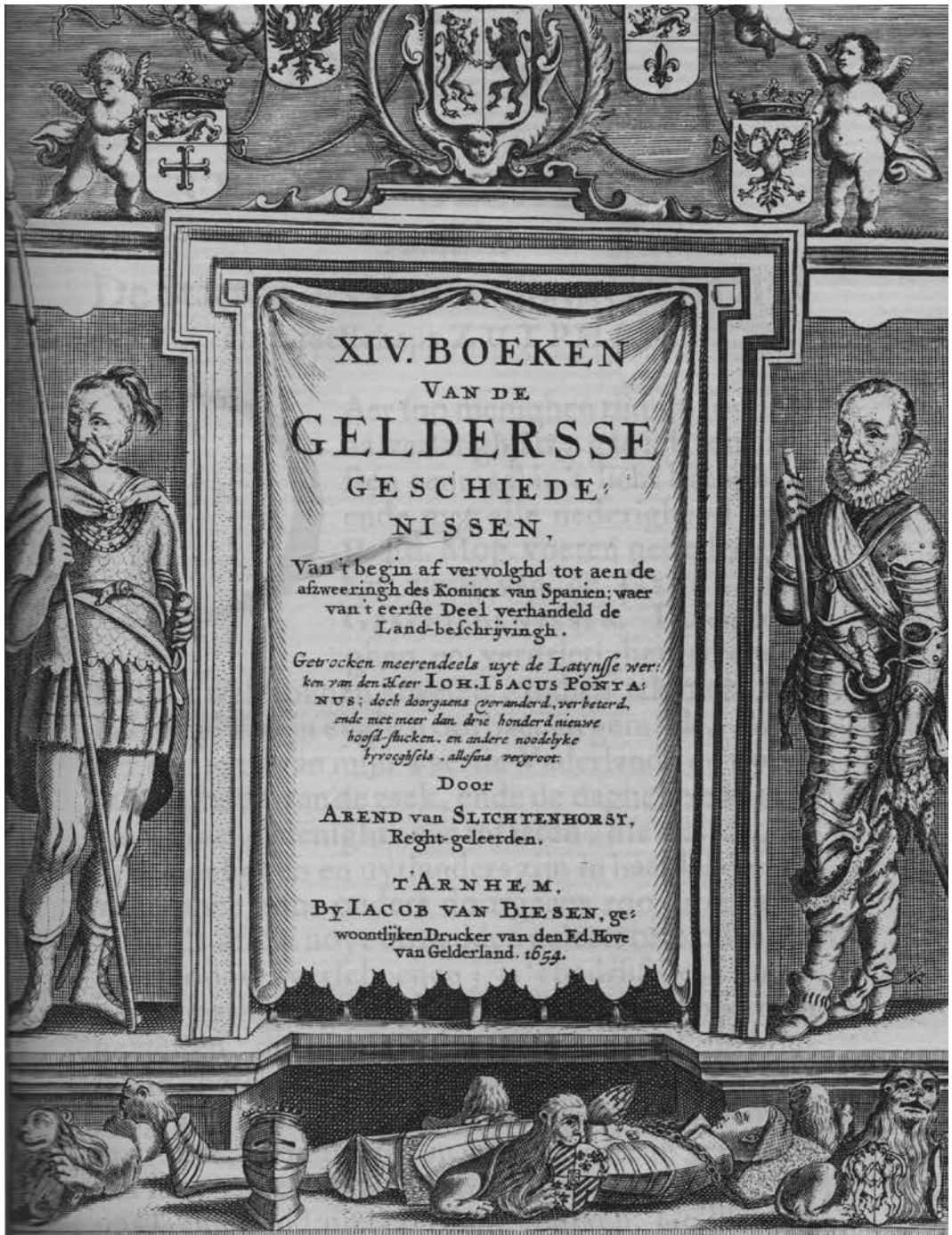
Voor zover bekend is, werd er voor Tiel naar dit fenomeen nog geen historisch onderzoek gedaan of gepubliceerd. Toch blijkt overduidelijk uit de aanwezige archiefbronnen, dat de toenmalige burgerij het niet altijd even nauw nam met het wegwerken van allerlei vuiligheid. Al in de vijftiende eeuw bleek het nodig regels vast te stellen voor de vrij rondlopende varkens, het gooien van afval in waterputten of over de stadsmuur en het verkopen van bedorven vlees en andere etenswaren.³ Weliswaar werd in 1608 Laurens Peterss. den Moff tot 'vuilnisman' benoemd om 'met een dichte kar ende een goedt peerdt' op vrijdag en zaterdag het slijk en de mest van de straten te halen en dat bij het Agnietenklooster te deponeren, maar stankloos werd de stad daarmee natuurlijk

¹ www.nemokennislink.nl/publikaties/de-kleur-van-chemie (Citaat uit het hoofdstuk 'ruiken')

² A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, Nijmegen 1986.

P. Süskind, *Het parfum. De geschiedenis van een moordenaar*, Amsterdam 1988.

³ Oud archief Tiel (OAT) inv. Nr. 91. 'Buerspraeckboeck vann Tyell'.



Titelpagina 'XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen' uit 1654, geschreven door A. van Slichtenhorst.

niet.⁴ Dat werd duidelijk toen een jaar later het stadsbestuur de vervuiling van de straten probeerde aan te pakken. Want het bleek dat vele aanwonenden hun straat ‘tot een messie vaelt (mestvaalt)’ maakten, met grote stank als gevolg.⁵ In 1610 was de situatie niet veel verbeterd en moest o.a. geregeld het verbod herhaald worden om as op de mestvaalten te strooien (wegens brandgevaar) maar dat in de Waal te doen en niet in de gracht of bij de stadsmuur. Op overtreding stond overigens een fikse boete.⁶

De toenmalige vieze omgeving en armoede zal vast ook de criminaliteit in de stad bevorderd hebben. Opvallend modern is in dat kader een besluit uit 1606. Het stadsbestuur looft een beloning uit voor diegene die aangifte, met naam en toenaam, doet van stielende personen. Daarbij zal de “aenbrengers ende melders heure personen secreet (geheim) gehalten worden”.⁷ Ook in Tiel zou het nog enkele eeuwen duren, zeker tot het begin van de 20e eeuw, voordat de ergste stankveroorzakers, zoals bepaalde met stank gepaard gaande industrieën, open riolen en het zgn. tonnenstelsel met de ‘boldootkar’ die wekelijks de emmers met ontlasting bij de woonhuizen ophaalde, verdwenen waren. Ook zal de vanaf het midden der negentiende eeuw groeiende migratie naar de stad een negatief gevolg gehad hebben op het wegwerken van het vuil en de sanitaire infrastructuur. Want Tiel groeide van 3203 inwoners in 1795 naar 10.788 in 1900!⁸

4 OAT inv. Nr. 1. Register van resolutien, 1604-1630. Fol. 37. Besluit van 24 maart 1608.

5 Idem. Fol. 43. Besluit van 2 februari 1609.

6 Idem. Fol. 50v, 88v en 104v.

7 Idem. Fol. 33v. Besluit van 16 december 1606.

Dat men in het in algemeen in de zeventiende eeuw naar huidige begrippen niet zo nauw nam met hygiëne en zedelijke normen, blijkt uit een populair boekje, dat in 1679 werd uitgegeven. Het gaf een tip ‘om het schijten aan de deuren te keeren’, die als volgt luidt: “Wanneer der veele onnutte, niet weten hoe zy een ander quellen sullen, zoo komen sy ‘s avonts aan de deuren schijten. Maar om dit voor te komen, zoo legt een deel hooy op haar drek, en steekt die aan brant, soo sullen hare darmen schurft werden, en pijn in de buik krijgen.”⁹ Dergelijke ‘grapjes’, die bij Tielse onderlinge ruzies wellicht ook toegepast zullen zijn, blijken dus al eeuwenoud te zijn, inclusief de bijbehorende stank! Dat men het in die oude tijden met de hygiëne niet al te nauw nam, blijkt wel uit een eind zeventiende eeuwse populaire prent waarop een oude vrouw de po buiten het raam op straat leeggiet. De prent werd bekend onder de naam ‘Het Gore Besje’. Een schilderijtje met een dergelijke afbeelding, heeft tot de verkoop door het Waterschap, in het Ambtmanshuis gehangen. Helaas is de huidige verblijfplaats onbekend.¹⁰

Stadspromotie

Een stinkende stad promoten lijkt een lastige zaak, dat ervoer de zeventiende eeuwse Tielse gemeentesecretaris Cornelis Anthonisz.

8 Zie Van der Woud, o.a. pag. 43.

9 S. Uitgeest, *Het nieuw toneel der konsten, etc.* Amsterdam, bij Jan van Toorn 1679. Pag. 88. Facsimile-uitgave. Leiden 1967.

10 Mondelinge mededeling van een familielid der vroegere bewoners.



Plattegrond van Tiel met de straten en stegen en er boven een gezicht op de stad uit 1654. Kopergravure uit het boek van Van Slichtenhorst. (collectie: Regionaal Archief Rivierenland)

Udents.¹¹ Hij kreeg van het stadsbestuur de opdracht om mee te werken aan een verbeterde tekst over Tiel voor het hoofdstuk over de stad, dat geschreven zou worden door de rechtsgeleerde Arend van Slichtenhorst. Die kreeg in 1638 opdracht van de Gelderse Landdag de Latijnse uitgave van de Gelderse Historie te vertalen, die was geschreven door Joh. I. Pontanus. Het is niet onwaarschijnlijk dat Van Slichtenhorst en Udents elkaar hebben leren kennen tijdens hun

studie in Leiden. In die tijd was een stedelijk zelfbewustzijn ontstaan waarbij een toeristische beschrijving van de eigen woonplaats belangrijk werd geacht.¹² Het door Udents of zijn plaatsveranger Steven Schul in 1643 gemaakte afschrift van de brief der Arnhemse drukker Jacob van Biesen, met de tekst voor verbetering, is bewaard gebleven.¹³ In ieder geval blijkt er uit dat in december 1638 de Arnhemse drukker en uitgever Jacob van

11 genealogieonline.nl: Genealogie Buddingh/Cornelis Udents. Cornelis Anthonisz. Udents. (1602-1668) Stadssecretaris van Tiel (1627-1649) Hervormd predikant te Tiel (1651-1668)

12 W. Veerman, *Regionaal Historisch Tijdschrift De Drie Steden. Toeristisch Tiel, al eeuwenlang. Een beknopt bibliografisch onderzoek. Tiel 1998 nr.3. Pag. 43 t/m 50.*

13 OAT inv. Nr. 66. Rekesten aan de magistraat 1634-1691. Rekest nr. 2. 2 mei 1643.

T Y E L,

In 't kort beschreven door

CORNELIS VDENTS, I. V. D.

Secretaris der selver Stede.

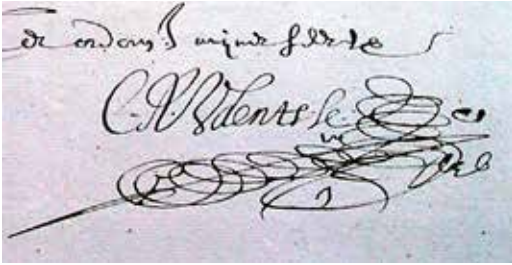


TYEL (een van de oudste Steden van Gelderlandt) op de noordt-zijde van de Scheeprijcke Riviere de Waal, (de welke by hoogh water de Vesten bespoelt,) van Nymegen vier, ende van Zalt-Boemel twee mijlen gelegen, ende met een gedeelte van de voortvaderen eerste op eene hoochte ofte dijckagie, langh de Riviere opgeworpen, ghebouwt ende al lenskens vermeerdt zijn. Tot verseeckerin ghe van de welke daer nae (soo eenige mey nen, doch wanneer blijft onbekent,) een Burch oft Sterckte soude gebouwt ende doe de Deenen vernielt zijn; die daer na wede opgemaect, doch anno M C C verwoest we fende, ten tijde van Hertogh Reynolt de eersten vernieuwt is, genaemt het Tol-huy: Ginde in de velen de

*Kop van de stadsbeschrijving bij de in 1649 door Joh. Blaeu uitgegeven kaart van Tiel.
(collectie: Regionaal Archief Rivierenland)*

Biesen de opdracht zou krijgen van de Gelderse Landdag om dit project te verwezenlijken. De opdracht voor de vertaling en het opnieuw uitgeven ging naar de eerdergenoemde Arend van Slichtenhorst. Deze gebruikte veel van de tekst van Pontanus, maar deed ook aanvullend onderzoek in de archieven en vroeg en kreeg ook medewerking van de besturen van de steden die in zijn boek aan de orde kwamen. Waarschijnlijk is dit ook gebeurd met Tiel, waardoor gemeentesecretaris Udents de opdracht kreeg daaraan mee te werken. Uit de brief blijkt ook dat zo mogelijk de aanvulling, c.q. verbetering, na eventuele aanpassingen, binnen twee maanden aan de

drukker gestuurd moest worden. Tevens blijkt dat Van Biesen het stadsbestuur adviseerde, evenals dat bij andere Gelderse steden gebeurd was, de stad "te laeten afteijckenen en in een plaet te snijden". Het blijkt hier om de plattegrond van de stad te gaan, af te drukken op een heel blad in het formaat van het boek. De uitgever dacht dit bij een graveur aan te kunnen besteden voor ongeveer tachtig Carolus guldens. Het stadsbestuur zou in ieder geval een proefdruk van het ingeleverde materiaal ontvangen, zodat er nog aanpassingen mogelijk waren. Die opdracht werd waarschijnlijk gegeven, blijkens de plattegrond van Tiel die in de uitgave van 'De Geldersse



Handtekening van C.A. Udents uit 1628.

Geschiedenissen' uit 1654 voorkomt.¹⁴ Over de vervaardiger ervan blijft men in het ongewisse. En uit het eind van het uitgebreide geschiedkundige promotie-verhaal over de stad Tiel, blijkt dat de auteur gebruik heeft gemaakt van "de zorghuldighe en nette Aenteykeningen van den Heer Cornelis Udents, wel eer Stad-schrijver...".¹⁵

Stonk Tiel nu wel of niet?

De stadssecretaris omschreef in een bijlage van de brief de stad als volgt: "De stad lijdt van binnen alleen dit ongemack, dat zij om de enghte van straeten en menichte cromme hoecken, wat dompich en benaut is. En oversulcks uijt vervuilinge en bangheijt (=stank) van lucht, besmettelicke sieecten veel tijts onderworpen (heersten)". Dit kon alleen geschreven worden, als men de situatie ter plaatse kent mag men aannemen. Daarbij vergeleek hij onze stad met het oude Rome dat onder keizer Nero rigoureuus was verwoest en daarmee de slechte nauwe straten in één keer voor de wederopbouw

had weggewerkt. Echter, deze wat negatieve beschrijving uit 1643 wordt niet teruggevonden in een reeds eerder geleverde uitgebreide tekst die Udents schreef bij de stadsplattegrond welke in Amsterdam door Joan Blaeu in 1649 in zijn stedenatlas uitgegeven werd. Vermoedelijk had het stadsbestuur toen al gebruik gemaakt van haar recht op aanpassingen en lezen we dat het "is een redelijck-wel-ghefortificeerde Stadt, van gesonde lucht, ende liggende in eene genuchlijcke Landouwe, soo wegen de vruchtbare ackers, gras-rijcke velden en menichte van vermaeckelijcke Hoven om ende by de Stadt liggende...".¹⁶ Wel is duidelijk, dat Van Slichtenhorst vijf jaar later gebruik heeft gemaakt van deze tekst en zelfs van de kaart van Tiel. Een bewust staaltje van stadspromotie kan men zeggen. Wellicht overigens dat men in die tijd de stank die ontstond door de algemeen heersende onhygiënische toestanden, niet als zodanig ervoer. Maar naar huidige normen zal, ondanks het positieve aangepaste verhaal van Cornelis Udents, het zeker niet lekker geroken hebben in Tiel!

Wie was Cornelis Udents?

Blijkens zijn inschrijvingen op 40-jarige leeftijd (sic!) bij de Leidse universiteit in 1642 en 1650, zal hij tussen 1602 en 1610 in Tiel geboren zijn uit het tweede huwelijk van zijn vader, de Tielse koopman Anthonius Joosten Udents en Hadewich, de schatrijke

¹⁴ W.Veerman, *Kaart van Tiel uit 'XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen. Beschrijving bij de facsimile, uitgeven t.g.v. de opening van het kantoor van Bierman Aitton Waiboer te Tiel. Tiel 2002.*

¹⁵ A. van Slichtenhorst, *XIV BOEKEN Van de GELDERSSE GESCHIEDENISSEN, etc. 't Arnhem By Iacob van Biesen 1654. Pag. 45.*

¹⁶ 'TYEL, In 't kort beschreven door CORNELIS VDENTS, I.V.D. Secretaris der selver stede.' *Titel van de stadsbeschrijving bij de kaart van Tiel in de Stedenatlas, welke in 1649 door I. Blaeu te Amsterdam werd uitgegeven.*

dochter van Mattheus Versteegh.¹⁷ In ieder geval wordt hij als ‘jong gesel’ uit Tiel afkomstig, ingeschreven bij zijn huwelijk op 22 juli 1627 met de Tielse ‘jonge dochter’ Maria Bouwdewijns.¹⁸ De vraag doet zich voor of de leeftijdsvermelding bij de universiteit, waarop zijn geboortjaar is gebaseerd, wel correct was, want het betekent dat hij naar huidige begrippen dan op zeer jonge leeftijd huwde en tot stadssecretaris benoemd werd. Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren. Over zijn jeugd en opleiding is voornamelijk weinig bekend. Evenmin is tot op heden van hem een portret gevonden. Bekend is dus dat hij aan de universiteit van Leiden had gestudeerd. Daar was hij zoals hiervoor vermeld ingeschreven als rechtenstudent en in 1650 als theologiestudent. Vanaf dat jaar tot zijn overlijden woonde hij in het nog bestaande huis aan de Sint Agnietenstraat nummer negen. In 1626 schreef hij een in Utrecht gedrukte brochure getiteld “Lof-dichtigh verhael van de twee moedige uytvallen (...) die van Tiel op die van ‘s Hartogenbosch gedaen”. Vlak voor zijn huwelijk werd hij op 18 april 1627 benoemd tot waarnemer van het werk van de ziekelijke gemeentesecretaris Geurt van Benthem, tot deze weer beter zou worden.¹⁹ Dat laatste gebeurde niet en omdat Udents tot volle tevredenheid zijn taak had verricht werd hij op 31 december 1627 officieel tot secretaris der stad Tiel benoemd.²⁰ Hij schreef zelf in de marge naast het besluit



Woonhuis Sint Agnietenstraat nummer negen, waar C.A. Udents van 1650 tot 1668 heeft gewoond.

“Mij tot secretaris aengenomen”. Blijkbaar had hij historische interesse, want hij vertaalde ook een deel van het *Chronicon Tielense* en schreef dat in het ‘Politieboek der stad Tiel’ onder de titel: “Eenige oude ende gedenkwaardige geschiedenissen de stad Tiel betreffende, uit zeker oud latijnsch boek in dezer Raadkamer berustende”.²¹ En hij verzorgde, zoals hiervoor aangegeven, twee geschiedbeschrijvingen van de stad. Al in 1640 vraagt hij en krijgt daarvoor toestemming van de magistraat, om een adjunct-secretaris te benoemen, die hij kan inschakelen wanneer hij het nodig vindt. Daarbij behoudt hij alle voorrechten, welke aan zijn functie zijn verbonden. In december 1643 werd dit besluit pas uitgevoerd en wordt Steven Schul tot plaatsvervanger benoemd.²² Udents moet toch wel veel vertrouwen bij de magistraat gehad hebben om zulk een regeling te verkrijgen. En hij moet een druk bezet en erudiet mens geweest zijn, die naast zijn secretarisfunctie op latere leeftijd weer gaat studeren.

¹⁷ H. van Heiningen. *Burgers van Tiel. Deel 20.*

¹⁸ *Trouwboek 1613-1667. Hervormd Tiel. DTB nr. 1448 pag. 159. 22 juli 1627.*

¹⁹ OAT inv. Nr. 1. *Register van resolutien, 1604-1630. Fol. 121.*

²⁰ *Idem. Fol. 122v.*

²¹ OAT inv. Nr. 94.

²² OAT inv. Nr. 2. *Register van resolutien, 1631-1655. Fol. 50 en 78v. Besluit van 21 maart 1640 en 29 december 1643.*

Predikant

In april 1648 verbleef hij regelmatig met toestemming van het Tielse stadsbestuur in Dordrecht. Vermoedelijk voor zijn studie. Wel werd als voorwaarde gesteld dat er geen nadelige gevolgen mochten zijn voor zijn functioneren als secretaris.²³ Helemaal goed gaat het vermoedelijk niet, want het blijkt dat hij na een jaar moest beslissen of hij als secretaris aan wilde blijven, want de magistraat voelde er niet voor twee functionarissen aan te houden. Zoals eerder vermeld nam Steven Schul regelmatig de functie van stadssecretaris waar. Uiteindelijk koos Udents voor zijn predikantenstudie en werd Schul de nieuwe stadssecretaris.²⁴ Enige dagen later bezoekt 'Doctor Udents' de magistraat en verklaarde dat de huidige secretaris Schul voor hem twee jaar de functie van stadssecretaris had waargenomen. Hij bedankt het bestuur voor de hem betoonde eer en vriendschap en toont zich bereid naar vermogen hen met 'raet ende daet' in de toekomst van dienst te zijn. Wel zou hij het waarderen als hij de door hem indertijd voorgeschoten zeshonderd gulden, zoals toen belooft, nu terug kon krijgen.²⁵ Na wat strubbelingen over de benoeming werd hij op 12 oktober 1651 als proponent door de Classis Tiel aangenomen en een jaar later als predikant in de Sint Maartenskerk geïnstalleerd. Als predikant was Udents zeer actief in de Classis en het Tielse kerkbestuur. De notulen getuigen daar uitgebreid van. In 1665 heeft hij nog een publicatie getiteld 'Corte catechisatie' door de classis goed

23 *Idem*. Fol. 128v en 129. Besluit van 1 april 1648.

24 *Idem*. Fol. 143. Besluit van 4 april 1649.

25 *Idem*. Fol. 155/155v. Besluit van 11 april 1651.

laten keuren. In hetzelfde jaar trouwt hij met de Tielse Maria Glimmerus. In het huwelijksregister blijkt hij als weduwnaar ingeschreven te staan. Zijn eerste vrouw overleed in 1660.²⁶ In 1668 overleed dominee Udents na een werkzaam leven. Al die tijd was hij in Tiel blijven wonen, ondanks zijn wellicht door hem opgestelde verklaring dat de stad "dompich en benaut" was. Of zal het toch meegevallen zijn?

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 18. Haarlem 1874.
- F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (15e-18e eeuw)*. Deel I. De structuur van het dagelijks leven. Amsterdam, 1987.
- H.J. Driessen, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Tiel*. 's Gravenhage 1928.
- H. van Heiningen, *Burgers van Tiel*. Deel 20. De locosecretaris die Tiel liefst zou afsteken. Art. in *De Gelderlander*. Editie Rivierenland. 1 mei 2006.
- H.J. Kers en E. Smit, *Kalendarium van Tiel*. Tiel 1993-2001. Deel I. Oudste tijden t/m 1671.
- P.J. Meij, *Arend van Slichtenhorst en de Gelderse geschiedschrijving*. Arnhem, 1967.
- E.D.Rink, *Beschrijving der stad Tiel*. Te Tiel, bij A. van Loon. 1836. Ook als facsimile uitgegeven in 1971.
- A. van Slichtenhorst, *XIV BOEKEN Van de GELDERSE geschiedenissen, etc.*, Arnhem 1654. Facsimile, Arnhem 1967.
- D. Spies, *De classis van Tiel 1579-1816. De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het spanningsveld van politieke machten en maatschappelijke veranderingen*. Proefschrift. Apeldoorn 2017.
- J.S. van Veen, *Rechtsbronnen van Tiel*. Werken der Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Tweede reeks nr. 3. 's Gravenhage 1901.
- A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw. Amsterdam 2010.

26 *Trouwboek 1613-1667. Hervormd Tiel*. DTB nr. 1448 pag. 409. 3 september 1665.

BIJLAGE

Stadsbeschrijving door C.A. Udents uit 1643 (OAT inv. Nr. 66/2)
Beschrijvinghe van de Stadt Tiel

Tiel leyt ongeveer vier mylen van Nymeeghen, lanckwerpich op de rechter zijde vande Wael. Hebbende een Voorstadt nae't Noorden, met naemen Sandwyck. Die van gelegentheyt en haer buyten wercken boven maeten sterck is en de stad voor een veylich bolwerck verstreckt. Als Tiel wel eer vast beslooten was van 't leger van Keijser Caerle de vijfde, heeft zij voor haer hertoch Caerle van Egmont weijnich passende op 't geweld van buyten, manlicke tegenweer geboden en met werckelijcke loff sulcke gevaerlijcke stooten uijtgestaen. Van welke overwinninge noch eens Latijns rijmken aende Buerensche poort tot eer en gedachtenisse staet aengeteijckent. De stad lijdt van binnen alleen dit ongemack, dat zij om de enghte van straeten en menichte van cromme hoecken wat dompich en benaut is.

En oversulcks uijt vervuilinge en bangheijt van lucht, besmettelicke siekten veel tijts onderworpen. Hebbende dit gebreck gemeen met het oudt Romen, twelck van Keijser Nero om sijn nauwe wegen en veelheyt van sluijsteegen door een gemaectt ongeval is verbrandt, om de stad met breede straeten nae de const op een nieuw te vercier. Tiel is ouder als sommige wel mejnen. Uijt dien eenige Schrijvers al in de Jaere 451 nae des Heeren geboorte van die plaets gewach maecken. Doende grootelijcx tot haere eer en achtbaerheijt, dat zij, nae 't gevoelen van eenige de hoofstadt is geweest van 't Graefschap Teijsterband. De vrome daeden der borgheren sijn meest gebleecken omtrent den iaere 1372 en volgende. Wanneer zy ten dienste en uijt liefde van haere overhoofden moedelijck en boven haer nabueren hebben gestreden. En dickwils de overwinninge te weech gebracht. Maer sonderlinge inden iaere 1528, toen de Keijser als geseyt, met schade en schande de belegering en haere vesten moest verlaeten. Tiel is de moeder van Johannes Bosselius, eertijts leeraer inde Godtheijt tot Ceulen, die door sijn oorbaerlijcke schriften de werelt mede heeft vermeerderd.

Verschralend straatbeeld: saluut aan een 93-jarige

Peter Schipper

Op de hoek van de Voorstad en de Oliemolenwal staat op nummer 33 een karakteristiek woonhuis met winkel in de stijl van de Amsterdamse School. Het blijkt een ontwerp van een Tielse architect en werd gebouwd in opdracht van een prominente Tielenaar die er tot zijn dood woonde. Het pand heeft duidelijk z'n beste tijd gehad en staat eigenlijk te wachten tot de sloper de genadeklap komt geven.

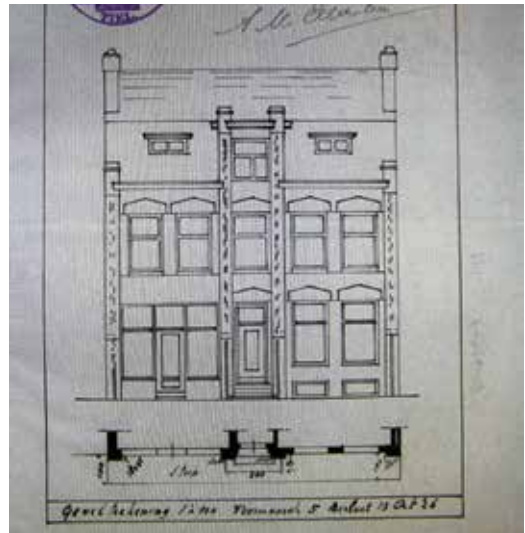
Jarenlange leegstand, verwaarlozing en zinloze vernielzucht aan de achterzijde hebben er toe geleid dat de toch al zo geteisterde Voorstad weer een karakteristiek pand dreigt

te gaan verliezen. Als je goed naar dit bouwwerk kijkt, zie je dat het fraai is gedetailleerd in de trant van de Amsterdamse School.

Deze stroming in de bouwkunst ontstond aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in Amsterdam toen architecten, zoals Michel de Klerk, zich gingen verzetten tegen het als al te streng ervaren functionalisme van H.P. Berlage en zijn medestanders. Aanhangers van de Amsterdamse School leefden zich uit in expressieve baksteengevels vol met rondingen, welvingen, torentjes, laddervensters, fantasievol metselwerk en decoratief smeedwerk. In het Regionaal Archief Rivierenland is de bouwtekening (1926) van het winkel-woonhuis aan de Voorstad terug



De gevel van Voorstad 31/33.
(foto: Tineke Swaneveld)



De bouwtekening uit 1926.
(collectie: Regionaal Archief Rivierenland)



De ingang van de Voorstad werd tot 1945 gedomineerd door twee grote panden. Rechts woonde dirigent Willem Wernicke. Het huis daarnaast met de lantaarn is het woonhuis van A.M. Ebben Mzn. (ansichtkaart in collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel)

te vinden. Bij vergelijken is het eigenlijk verrassend hoe gaaf de gevel nog is. Alleen de indeling van sommige ramen en het winkelgedeelte links hebben veranderingen ondergaan. Het decoratieve metselwerk op de hoeken, boven de ramen en ter accentuering van de ingangspartij is intact. Zelfs de stoep, waarvoor een speciale ontheffing nodig was, omdat volgens plaatselijke verordeningen de doorgang niet te veel belemmerd mocht worden, ligt er nog. Om die zelfde reden mochten de accentuerende pilasters niet meer dan 18 cm buiten de rooilijn uitsteken. Het pand staat sinds de laatste oorlog op de hoek van de Voorstad met de Oliemolenwal. Oorspronkelijk was dat niet zo. Tot aan 1944/45 werd de ingang van de Voorstad gedomineerd door twee gelijke panden, die daar in een robuuste stijl na het slopen van de Zandwijksepoort (de contouren van deze poort zijn te zien in het plaveisel ter plaatse) in het midden van de negentiende eeuw zijn gezet.

Een Tielse architect

De ontwerptekening is rechtsonder gesigineerd: C.J. van Erp, Tiel, Augustus 1926. Deze Carolus Johannes van Erp was in 1880 geboren in Groningen, maar kwam in 1907 naar Tiel om in dienst te treden bij aannemer L.H. Beutener tegen een salaris van 85 gulden per maand en 15% van de winst per jaar. Later begon hij voor zich zelf en tekende in 1926 dus deze woning aan de Voorstad, die hij liet zetten op de fundering van twee oudere panden. Aan de Lingedijk vinden we op nummer 13 een ander ontwerp van hem.

De bouwheer

Opdrachtgever voor het pand aan de Voorstad was A.M. Ebben Mzn. Hij was van 1919 tot 1941 lid van de gemeenteraad van Tiel en vanaf 1935 wethouder voor de Roomsche Katholieke Staats Partij. Doorgaans bracht deze positie met zich mee dat je gevraagd werd voor allerlei andere functies. In 1920 trad Ebben als secretaris toe tot de kring van RK gemeenteraadsleden van de Neder-Betuwe. Verder was hij onder andere voorzitter van de afdeling Kleinbedrijf van de Kamer van Koophandel te Tiel, secretaris van de Nederlandse vereniging van fruitexporteurs te Tiel, voorzitter van de RK Middenstandsvereniging, lid van de Vincentius vereniging, in de crisisjaren dertig voorzitter van het crisiscomité B en lid van de raad van commissarissen van woningstichting St. Joseph. Op 19 april 1941 is hij plotseling overleden. De Waalbode, spreekbuis voor katholiek Tiel, karakteriseerde hem onder meer als "steeds actief, daarbij een rechtvaardigheid betrachtend zoals men maar weinig ontdekt" en "Hij was



Overlijdensadvertentie van A.M. Ebben Mzn. in de Waalbode van 24 april 1941.



Het Tielse College van B&W op het ijs van de bevroren Waal in 1940. Van links naar rechts: een helper, burgemeester Cambier van Nooten, wethouder Ebben en wethouder Schoots. (collectie: Regionaal Archief Rivierenland)

zuiver rechts georiënteerd, pur sang catholique". Gememoreerd werd ook zijn grote inzet voor de herbouw van de Dominicus kerk na de fatale brand van het oude kerkgebouw in 1938. De Tielse raad hield een speciale rouwzitting en de rouwstoet reed vanaf zijn sterfhuys aan de Voorstad 33 over de Markt, de Vleesstraat en de Kerkstraat naar de Ambtmanstraat, waar voor het gemeentehuis en de tegenover liggende Kamer van Koophandel stil werd gehouden. Vervolgens ging het verder naar de kerk, waar tijdens een plechtige mis het zangkoor onder leiding van G. Theunissen enige Gregoriaanse gezangen uitvoerde. Tenslotte volgde de begrafenis op het RK kerkhof aan de J.D. van Leeuwenstraat.

Gaat het doek echt vallen?

Meestal koesteren we onze 93-jarigen. Maar niet deze bonbon uit de snoepdoos der architectuur- historie, die in Tiel toch al zo door oorlog en sloop is leeg geraakt. De bulldozer eet haar straks gewoon op, tenzij we op deze dwaling terugkomen en werkelijk ernst maken met de slogan 'Tiel monumentenstad'.

Bronnen:

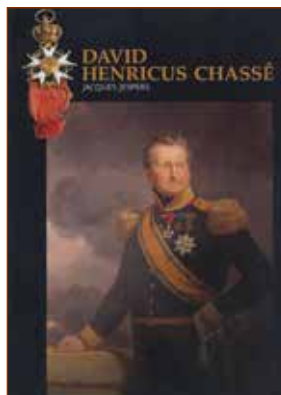
- Regionaal Archief Rivierenland: bouwtekeningen H. van Heiningen, Veranderend straatbeeld; de Voorstad.
- In: *De Gelderlander*, 20 augustus 1997
- P. W. Schipper, negentig jaar bouwen in Tiel. In: E.J.Th.A.M.A. Smit (red.), *Tussen Toverlantaarn en Teletekst*, Tiel 1991, p. 121-136
- Overzicht gemeenteraadsleden Tiel. In: *Biografisch Woordenboek Tiel*, deel 3
- Adresboek van Tiel, diverse jaren
- De Tielsche Courant, diverse jaargangen
- De Waalbode, diverse jaargangen

Door Wim Veerman



M. Bugter, W. Dehing, H. Saan en P. Schipper, Kijkend naar Culemborg. Culemborg 2018. ISBN 978-90-78114-06-2. Fotoboek. 160 pagina's. Uitgave Historisch Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden. € 14,95. Verkrijgbaar in de boekhandel.

Ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Culemborg is dit boek samengesteld. Nu eens geen groot alles omvattend geschiedenisboek, maar een kijk- en leesboek dat bestaat uit zeventig bijzondere foto's, met per foto een anekdotisch verhaal. De oudste foto is gemaakt in 1872 en de jongste in 1995. Ze staan niet in chronologische volgorde, maar zijn willekeurig geplaatst. Ook is niet voor een thematische opzet gekozen, waardoor elke bladzijde eigenlijk een verrassing wordt voor de kijkende lezer of lezende kijker. Vele foto's zullen herinneringen oproepen aan voorvallen, die nog niet zo lang geleden zijn gebeurd. Dat is de kracht van het boek. Het is een 'menselijk' geheel geworden, met eigenlijk 'voor elk wat wils'. Daarnaast geeft het ook een prachtig beeld van de jongste geschiedenis van het 700-jarig bestaan. De mooie vormgeving door Hans Bassa maakt het tot een genot dit boek in handen te hebben. Een aanrader voor de liefhebber van mooie boeken, maar zeker voor de elders wonende geboren Kuilenburgers zal het een feest van herkenning kunnen worden!



J. Jespers, Het levensverhaal van David Henricus Chassé. *Tiel 18 maart 1765. †Breda 2 mei 1849. Breda [2018]. ISBN 978-94-91837-22-7. Literatuurlijst. Rijk geïllustreerd. 268 pagina's. € 17,50. Verkrijgbaar in de boekhandel.

De auteur behandelt de jeugdjaren en de militaire loopbaan van deze in Tiel geboren generaal, die uiteindelijk zich in Breda vestigde en daar overleed. Er is door de auteur ongelofelijk veel onderzoek gedaan, waardoor bijna van dag tot dag de militaire loopbaan gevolgd kan worden. In Breda is Chassé meer geëerd dan in Tiel. Het is dan ook niet vreemd dat diens verblijf daar ook uitgebreid aan de orde komt, evenals beschrijvingen van de nog in die stad aanwezige gedenkstukken. De auteur heeft ook gebruik gemaakt van de in het Tielse archief aanwezige 'Collectie Chassé', die hij abusievelijk toeschrijft aan W. Zondervan. Maar deze is niet de verzamelaar, maar de inventarisator en de gemeente Tiel werd in 1957 eigenaar van de zeer grote collectie documenten en prenten. Het lijkt er op dat alleen de collectie documenten voor het boek is geraadpleegd en niet de uitgebreide prentenverzameling m.b.t. het beleg van de citadel van Antwerpen. Voor de liefhebber van lokale geschiedenis echter een bijzonder boek over een bijzondere Tielaar.

Tiels dialect

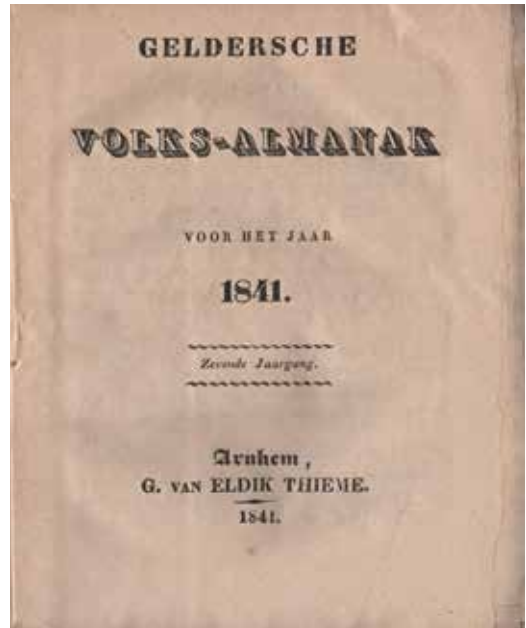
Wim Veerman

Bij het woord ‘dialect’ zal menigeen denken aan de persoon Cees van Kraaikamp¹ of Hannes van den Hatert². De eerste hield lezingen- en radiopraatjes over gebeurtenissen in Tiel en omgeving in dialect voor de lokale omroep en de tweede heeft daarover eveneens een paar duizend columns in dialect geschreven in de zaterdagse editie van de Tielse Courant, onder de kop ‘Betuwse Praetjes’. Beide heren hielden van de Betuwe.

De autochtone bewoners en de streektaal lagen hen na aan het hart en ze konden onderling stevig van mening verschillen over de uitspraak van sommige woorden. Wat niet zo gek is, als men bij nadere bestudering tot de conclusie moet komen dat er tussen de verschillende dorpen rondom Tiel nogal wat verschillen in uitspraak waren. Vooral in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog, toen men meer honkvast was dan in later jaren en de bevolking daarna meer ambuland werd. Dat geldt zeker voor de centrumstad Tiel. In de loop der jaren werd door taalonderzoekers Nederland in verschillende dialectgroepen verdeeld.

1 Geboren in Dodewaard in 1908 en overleden te Tiel in 2006.

2 Geboren in Echteld in 1921 en overleden te Tiel in 2013.



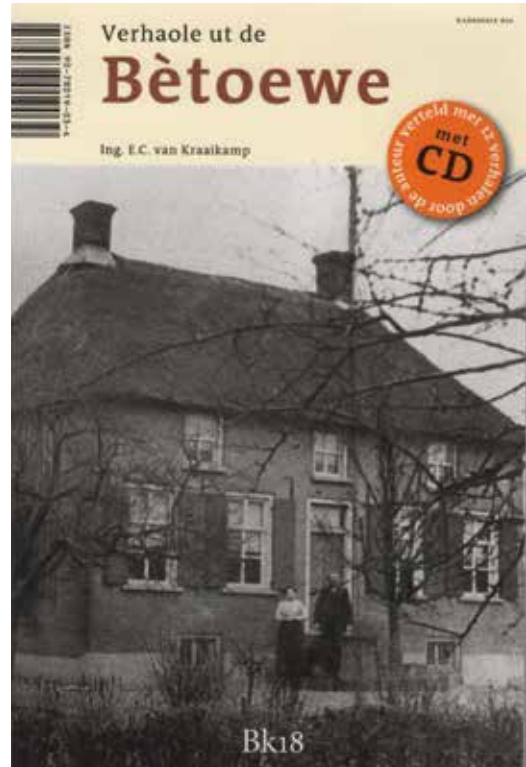
Titelpagina Geldersche Volksalmanak voor het jaar 1841. (collectie: auteur)

Gelderland vormt daarin bijna in zijn geheel een overgangsgebied tussen de noordoostelijke, de westelijke en de zuidelijke dialecten. Volgens Hol werden daardoor in de dorpen van de Tielerwaard, met die van de Nederbetuwe, ten zuiden van de Linge, met inbegrip van Tiel, Westbrabantse dialecten gesproken.³ Die dialecten overlappen elkaar. Zeker in een stad als Tiel, waar door bewo-

3 A.R. Hol, Hoofdstuk VI. Taal en literatuur. Pag. 128 e.v.

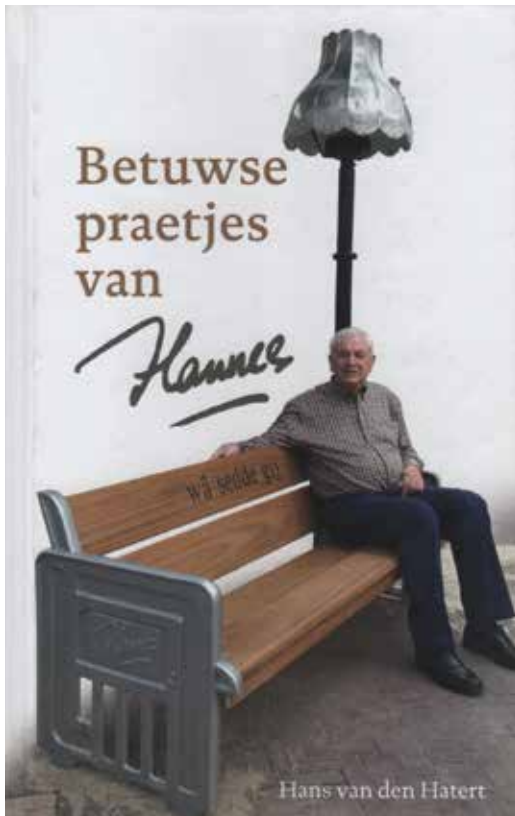
ners uit omliggende dorpen met hun eigen dialecten, deze wellicht versmolten zijn tot wat nu 'Tiels' genoemd wordt. Voor zover deze benaming tegenwoordig nog opgaat natuurlijk. Want gesteld kan worden dat tegenwoordig door de jarenlange migratie van bewoners uit heel Nederland en het buitenland, alsmede het verdwijnen van de oudere generatie Tiels dialect sprekende bewoners, het typisch Tiels, als dat al zo genoemd mag worden, op natuurlijke wijze nagenoeg verdwenen is. Het is zoals Huub van Heiningen stelt: "dat de Tielse tongval wel eens een smeltkroes zou kunnen blijken te zijn van wat in een wijde omgeving gesproken werd".⁴ Hij noemt het dan ook een Neder-Betuws of Betuws dialect. Eigenaardig is, dat er in het verleden weinig tot geen aandacht was voor het samenstellen van een 'Tiels dialect woordenboek'. Iets wat men toch had kunnen verwachten van de in 1901 opgerichte Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken. Want dat was in Culemborg en zelfs in Maurik wel gebeurd. Gelukkig werd op provinciaal niveau in 2002 een initiatief gestart voor het samenstellen van een 'Woordenboek van de Gelderse dialecten'. Over het Rivierengebied verschenen in 2005 en 2006 daarvan twee thematische delen over 'het huis' en 'de mens' met daarin aangegeven hoe sommige woorden in Tiel uitgesproken werden. Slechts twee Tielenaars waren daar blijkbaar bij betrokken. En in tegenstelling tot de andere plaatsen, waar de historische verenigingen meewerkten, was de Oudheidkamer Tiel ook hier om onduide-

⁴ H. van Heiningen, *Dialect...Verbij 't Jödestötje*. Artikel in: *De Tielenaar*, editie 17 december 2015.



Omslag van het boek door Van Kraaikamp.
(collectie: auteur)

lijke redenen, niet bij betrokken. Natuurlijk was het 'echte' Tielse dialect toch wel grotendeels verdwenen. Al zou het kunnen zijn, dat de liedjes op de in 2001 uitgegeven cd van de 'Tielse Funband' met de titel 'Vergit Tiel nie en nog veul mir', misschien toch nog wel echte Tielse woorden weergegeven! Het betreft door de geboren en getogen Tielenaars Willem Gradissen en John van Buren geschreven, gezongen en muzikaal ondersteunde teksten in Tiels? dialect. Vervolgens was het prachtig dat een selectie van de radiopraatjes voor de Tielse lokale omroep uit de 80-er en 90-er jaren in Betuws dialect door Cees van Kraaikamp, in 2006 als boekje verscheen met een cd



Omslag van het boek van Hannes van den Hatert.
(collectie: auteur)

waarop een aantal leuke verhaaltjes door Cees zelf verteld worden. En tenslotte verscheen tien jaar later een boekje met een selectie van de 'Betuwse praetjes', zoals Hannes van den Hatert die in de Tielse Krant had gezet. Uiteraard ook in dialect gedrukt! Zo is wellicht toch nog wat Tiels dialect voor het nageslacht vastgelegd! De oudste voorbeelden daarvan worden overigens gevonden in de Geldersche Volksalmanak van 1841, 1855 en 1862. Ze werden geschreven door een zekere 'S'. Het is niet zeker wie dit was, maar het was onmiskenbaar een inwoner van Tiel. Van Heiningen meent dat het de Tielse rechter en wethouder mr. Steven

Rink (1813-1894) moet zijn. Hoe dan ook, het oudste verhaaltje, een 'Winkelpraetje' is toch wel een aardig pretentieloos verhaaltje, dat overigens dan ook nog een beeld geeft van het dagelijks leven van een dienstbode die boodschappen doet in 1841. Het wordt hieronder weergegeven zoals het in de almanak is gepubliceerd.

Winkelpraetje. Een tooneel uit het dagelijksch leven. (Proeve van Tielsch dialect)
Eene dienstmeid komt in eenen kruideniers-winkel, en besigt den gewonen roep, die doorgaans slepende geschiedt: "Hella! Kom is veur, as te blieft!" zij wacht een oogenblik, krijgt geen antwoord, en roept nu meer kort af: "kom is veur; daar is volk!" Eene stem van binnen, slepende. Is 't er volk? De dienstmeid. Ja, juffer! De juffer 'k kom bij oe! De juffer komt en zegt: Merregen MIEKE! De dienstmeid. Merregen, juffer! En ons koffi, en en pekske suikerääi. De juffer. Daar zak oe is gaauw aan helpen. Terwijl zij hier mede bezig is komt er eene andere den winkel in, en zegt: Merregen juffer! Merregen MIEKE! MIEKE. Merregen NILTJE! De juffer. Wa woude gij gäärn gehad hebben? NILTJE! NEELTJE. En half ons stessel, en een pond rest. We zouwen van de middag is soup äten; de vrouw het giesteren op de merrick zokke heerleke zelderie gekocht, en nie duur. De juffer. Da wil ik wel geleuven, want ik heur, daar is ijselik veul goed op de merrick gewist. MIEKE. Ja! En boel: vul te veul. De masewaolders zaten ok tot verbij het Jödestötje: mar de botter en de äijer wassen nog geldig. NEELTJE. Juffer! Juffer! Kek is nao binnen: 't kind zal uit den kakstoel vallen! MIEKE. O Lieve goeijes nog toe! Shä! Daor griezeli ik van! De juffer loopt naar

binnen, helpt het kind, komt terug en zegt: 't Is met die kläne kijer wat te zeggen. Men diende host veur en achter oogen te hebben. 't Is warempeling waer! 'k Hadet er mar los ingezet toen der volk kwam, want de meid was boven in huis, en me man was net zoo nao de vieschmerrik gegaon, om een zeuike aol te koopen. Hij zal wel zoo wir hier zijn, want ik zeg nog teugen hum: blijf toch nie lang uit, want as ter volk komt, is ter gin minsch bij de kläne. Ik roep de meid al nie gäärn van 't werrik, want dan kekt ze zoo zuur, da ge der bang van zoudt worden, en 't is ok lastig. MIEKE. Nou da's ok om horreloos te worden, want ge kun nie vortkommen, en oew dingen gedaon krijgen. NEELTJE. Als ik er zoo over docht, dan was ik ongelukkig. 't Is bij ons iets anders te zeggen as hier en bij öllie. De twee grotsten, ja die gaon nao school; mar dan hef er nog vier, die host allemaol även groot zijn. Daor is ok wa meê te stellen. En daor komt toch bij ons gin minsch anders over de vloer, as ik. MIEKE. Nou dan weet ik werrechtig nie hoe da gij da makt; da mok zeggen. De juffer. Ja mar, NILTJE! Zoo as gij veindt er ook nie veul! NEELTJE. Ik weet ok nie wa sommigen meiden regeert. Ze denken, geleuf ik, dat de lui der mar veur plezier nemen. Ik heb de handen vol, da's waer; mar me moeder het men alted geleerd, om de handen frisch uit de mouw te stäken; en nie mar te denken: kom ik er van daag nie, dan kom ik er merregen. – Ik heb nou al zoo lang bij de vrouw gewond, as ze getroud is; da wor met Mäi krek acht jaor. De dienst is ter wel nie gemekkelikker op geworden: mar 's merregens en uurke vroeger en 's avonds en uurke later, da krijg ik ok gedaoen: dan loopen me



Voor kant van de door de Funband uitgegeven cd.
(collectie: auteur)

de kijer nie in de wääg, en dan kan 'k daor over dag ok nog is nao zien. De vrouw, die het ävel genoeg te doen, net zoo wel as ik. MIEKE telt de centen. Juffer! zie de wel. (Zij groet en vertrekt.) De juffer. Da's net zoo, MIEKE. (tegen NEELTJE:) Daor gaon der hier in de buurt met Augustus wir verschäijen uit de dienst, niewar? NILTJE! NEELTJE. Da doen der ok. En BETH van hiernost, die gaot trouwen. Ze hebben mijn ok al zoo duk gevraagd of ik nie vertrok. As ik in ouw plek was – zeggen ze – dan wouw ik het toch ok is op en ander proberen., Mar ik steur men an die prötjes nie. Ik denk mar: "alle verandering is gin verbättering"- As de minschen rädelijk zijn, dan mot me te vrejen zijn. Veul verhuizen kost veul bedstrooi, – zeê me wel is, – mar de miste minschen haspelen mar in den bleinden heen. As ik gink trouwen, da was en ander ding, maar anders doei ik het nog nie. Ge mot toch räknen, da'k al, wa'k kan, daor geleerd heb. Das ok geld werd. En ik bin der goed in de spullekes gekommen, zoo da'k me van onderen en van boven kan

laoten kijken. Eene groenvrouw aan de deur komende roept: Juffer! Hed de niks noodig? Postelein, doperten, peulen, wortels, juin komkommers of kropslaai! De juffer. Wa kosten de wortels? LOTJE! De groenvrouw. Twee centen de bos. 't Is den dolle koop. De juffer. Giv me dan is drie bossen wortels en en böske pitterselie. NEELTJE. Ja kom, lok maken da'k thuis kom, anders mot de vrouw veurgaon, as LOTJE bij ons komt. Merregen, juffer. Zij gaat heen en zegt tegen LOTJE, in de deur staande: Lao'k er is efkes deur, LOTJE! De man thuis komende tegen zijne vrouw: Vrouw, ik heb gin aol: mar nou hek mar en stuk of vier snuukskes. Da's ommers ok goed? De juffer. Snuukskes!... Hoe komt da nou? Waorum hedde gin aol gekocht? De man. Bel ja! Daor was gin gooijen met de muts nao. Ze wassen der bij as de kiepen. Ze zejen: "mijn!" eer ge omzag. De koetsier van de burgemeester het et ertse zeuike gekocht. 't Wassen dikke, mar päperduur. De anderen wieren nie minder. 'k Had der wel ergen zin in, mar ik bedwong me. Wat hoeven we nou ook met den burgemeester gelijk te zijn – dacht ik – al kan we 't nou al is betalen." – De juffer. Nou, daor geef ik oe gelijk in. De man. Mar 'k wou toch wat hebben, en toe kreeg ik die snuukskes in de mot: en daor kun we 't ommers best meê doen? Eene fruitverkoopster. Juffer, mot 't ok korsen? De juffer. Hoe duur zijn ze van

daag? CHRIS! De fruitverkoopster. Twaalf centen, Juffer! De juffer. Ne, CHRIS! Da's me nog te veul. De fruitverkoopster. Kom juffer! Nimt en punje: ze zijn zoo gezond voor de kijer. De juffer. Nou, giv me dan mar en half pond: meer koop ik nie, zoo lang as ze zoo duur zijn. Daer hedde en deksel van een deus, doe ze daor mar in. De fruitverkoopster. Och, en kijerhand is ook ligt gevuld, nie war? De juffer. Ja mar, CHRIS! Da gaot over, as ge ze te veul aan den overvloed wendt. En die volgt oe nie altied in de wereld. – De fruitverkoopster. Nou, da zegde wel. Dag Juffer! De juffer, terwijl zij naar binnen gaat. Dag CHRIS!
S.⁵

Geraadpleegde literatuur

- J. Beijer en A. Nekeman, *Betuwse praetjes van 'Hannes'*. Varik 2016.
- Funband. J. van Buren en W. Gradissen, *Vergit Tiel nie. En nog veul mir*. CD Road Music Productions. Nr. RO 21113. Tiel 2001.
- Geldersche Volksalmanak voor 1841. Arnhem, G. van Eldik Thieme. 1841.
- C. Giesbers, *Woordenboek van de Gelderse Dialecten. Rivierengebied*. Utrecht 2005 en 2006.
- A.R. Hol, *Nederlands volksleven. Deel III*. De Betuwe. Leiden [1957]
- E.C. van Kraaikamp, *Verhaele ut de Bètoewe*. (Met cd) Utrecht 2006.
- <http://detielenaar.nl/historie>, H. van Heiningen, *Dialect...* Edities van 30 november, 6, 12, 17, 22 en 28 december 2015.

⁵ *Geldersche Volksalmanak voor het jaar 1841. Pagina 148 t/m 153.*

Nieuws Regionaal Archief Rivierenland

Sylvia Dumont



Archief Dienst Bescherming Bevolking Kring XI geïnteriseerd

Ten tijde van de 'Koude Oorlog' was in heel Nederland de dienst Bescherming Bevolking actief. Ook wel bekend onder de afkorting BB. Heel Nederland was onderverdeeld in zogenaamd Kringen. Deze hadden tot taak aan de bevolking hulp te verlenen onder bijzondere omstandigheden zoals ten tijde van oorlog. Het werkgebied van het RAR behoorde tot Kring XI. In 1986 werd de BB opgeheven. Het archief van deze Kring loopt van 1950 tot en met 1986, telt bijna 11 meter en is onlangs geïnteriseerd. Het archief heeft toegangsnummer 0149.

Archief Tielse glasfabriek geïnteriseerd

De glasfabriek behoorde tot de grootste werkgevers voor Tiel en de omliggende regio en bood werk aan zo'n 1000 mensen. Inmiddels is de fabriek gesloten en het archief is overgedragen aan het RAR. Het archief (toegangsnummer 1611) is nu geïnteriseerd en binnenkort in te zien op onze studiezaal. Opmerkelijk is dat het bedrijf Maasglas al in 1937 werd opgericht in Schiedam. Dit verklaart ook de naam Maasglas, aangezien Schiedam aan de Maas ligt. Het was midden in de crisistijd en de fabriek kwam niet van de grond. Uiteindelijk startte men de glasfabriek in Tiel in 1964, dit tot verdriet van de gemeente Schiedam.

Archief gemeentebeestuur Dodewaard beter toegankelijk

Vanaf 2002 maakt Dodewaard deel uit van de gemeente Nederbetuwe.

Echter van 1811 tot en met 2001 was het een zelfstandige gemeente. De gemeentelijke archieven tot aan de herindeling zijn bij het RAR. Het afgelopen jaar is het archief van het gemeentebeestuur over de jaren 1941-1980 geïnteriseerd en daardoor zijn de stukken veel beter vindbaar voor onderzoekers. Het toegangsnummer van dit archief is 0371.

Ander nieuws

Sinds kort kunnen bezoekers in de studiezaal de kadastrale geschiedenis van een perceel via de computer opzoeken via de kadasterviewer van het Kadaster. Tot voor kort was dit alleen mogelijk in de studiezaal van het Gelders Archief te Arnhem. Nu kan het ook in de Tielse studiezaal. Dit levert voor onderzoekers een behoorlijke tijdswinst op bij het toch vaak lastige kadastrale onderzoek van een perceel. Ook de bijbehorende registers zijn in te zien.

Aanwinst Flipje en Streekmuseum Tiel

Lisette le Blanc,
Conservator Flipje en Streekmuseum

Het Flipje en Streekmuseum in Tiel is blij met de nieuwe aanwinst, een potloodtekening van de in Tiel geboren kunstenaar Moos Cohen.



De tekening stelt voor een portret van Philip Karsten, die administrateur was van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Het werk komt uit de nalatenschap van Paul Overhaus uit Edam, die lector was aan de Rijksacademie te Amsterdam. Voor velen is Moos Cohen (1901-1942) geen onbekende. Geboren als zoon van een slager in de Kerkstraat in Tiel volgde hij hier ook de HBS, waar hij tekenles kreeg van A.V.E. Pohl (1876-1942), eveneens schilder in Tiel. Het tekentalent van Moos werd vroeg ontdekt. Al van jongs af tekende hij graag portretten van familieleden en vrienden. In 1921 werd hij toegelaten aan de Rijksacademie te Amsterdam, waar hij les kreeg van onder andere Richard Roland Holst. Moos Cohen zal zich ontwikkelen tot etser, schilder en tekenaar. In 1925 won hij de vermaarde Gosschalkprijs, een prijs die uitgereikt werd aan de meest talentvolle student van de academie en in 1929 kreeg hij een koninklijke subsidie voor de schilderkunst. Hij werd lid van Arti et Amicitiae in Amsterdam en gaf les aan de Hendrick de Keyerschool te Amsterdam.

Hij was vol bewondering voor het werk van oude meesters zoals dat van Quinten Matsijs en Albrecht Dürer en bezocht graag musea. Moos Cohen was een veelzijdig man. Hij schilderde, aquarelleerde en tekende, maar maakte ook illustraties voor de verhalen van Sanne van Havelte, zoals Trippie's wandaden en verzorgde illustraties onder de titel Het Rariteitenkabinet van onze taal. Hij was sneltekenaar in de Kunstkelder aan het Spui, onderdeel van de beroemde lunchroom Formosa.

In 1940 gaf de gemeente Amsterdam hem een grote opdracht namelijk om twee monumentale wandschilderingen te maken in het schaftlokaal van de Dienst Stadsreiniging. De wandschilderingen zijn van grote cultuurhistorische waarde.

Werk van Moos Cohen bevindt zich in het Stedelijk Museum te Amsterdam, Joods Historisch Museum te Amsterdam, Stichting de Wieger in Deurne en in particuliere collecties zoals Collectie Hein Stekelenburg. En natuurlijk ons museum in Tiel. In 2020 zal het Flipje en Streekmuseum aandacht schenken aan zijn oeuvre.

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

De Nieuwe Kroniek is een uitgave van de Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken. De Oudheidkamer is opgericht in 1901 en houdt zich bezig met het verleden van Tiel en het Rivierenland en de relatie daarvan met het heden. De vereniging deelt haar kennis over het cultureel erfgoed van stad en regio met beleidsmakers en andere belanghebbenden en volgt kritisch ontwikkelingen die het erfgoed kunnen aantasten. De vereniging stimuleert initiatieven die het aandachtsterrein van de vereniging raken. De programmacommissie biedt de leden van de vereniging ieder jaar een uitgebreid lezingen- en excursieprogramma. Naast stad- en streekgebonden onderwerpen krijgen ook meer algemene onderwerpen op cultuurhistorisch gebied aandacht.

De vereniging kent de volgende werkgroepen:

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP BATO

Waakt over de bodemschatten en zorgt voor het documenteren en toegankelijk maken van waardevolle bodemschatten.
Contact: Willem Spekking.
E: willem.spekking@wur.nl

HISTORISCHE WERKGROEP TIEL

Verzorgt publicaties over streekgebonden historische onderwerpen en legt het heden en verleden vast in beeld en geluid.
Contact: Beatrijs van Dijk
E: bvdijk@rarivierenland.nl

COMMISSIE ERFGOED

Waakt over de talrijke monumenten en ander cultureel erfgoed in Tiel en de regio.
Vacant

PROGRAMMACOMMISSIE

Stelt het Jaarprogramma van de vereniging samen.
Contact: Anne-Marie Daalderop
E: a.daalderop1@kpnplanet.nl

Coverbeeld: Een boer is met zijn melkbussen in de Westluidensestraat onderweg naar de 'Tielsche Melkinrichting op de Tolhuiswal.

BESTUUR

Contactadres bestuur
M.J. (Martin) van der Mark, *voorzitter*
E.J.Th.A.M.A. (Emile) Smit, *secretaris*
J.C. (Hans) Oosterman, *penningmeester*
A.A. (Toine) Bäcker
Mevr. M.M. (Ria) Kragten-van der Mark
Mevr. M.A.M. (Ans) van den Meijdenberg
P.R.M. (Paul) van der Ven
E: secretaris@oudheidkamer-tiel.nl
Het lidmaatschap voor het kalenderjaar 2019 van de Oudheidkamer Tiel bedraagt € 20,-.
Te voldoen op: NL95INGB0004240023

Uitgebreide informatie over de vereniging, de werkgroepen, het jaarprogramma, de uitgegeven en nog voorradige boeken, de eerder verschenen nummers van de Nieuwe Kroniek en nog veel meer vindt u op de website van de vereniging: www.oudheidkamer-tiel.nl

WEBBOUWER EN WEBMASTER

Contact: Dick Buijs
E: dick@oudheidkamer-tiel.nl

REDACTIE DE NIEUWE KRONIEK

Ria Kragten, Pierre van der Schaaf,
Peter Schipper en Wim Veerman.
Contact: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

Realisatie: emjee | grafische vormgeving, Varik

Leden van de Oudheidkamer ontvangen de Nieuwe Kroniek gratis. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij boekhandel Arentsen.

De redactie heeft getracht de rechten betreffende foto's, afbeeldingen, teksten e.d. van derden, gebruikt in De Nieuwe Kroniek, te achterhalen. Indien personen of instanties van mening zijn dat hun rechten niet voldoende zijn gerespecteerd, dan kunnen zij daarover contact opnemen met de redactie.

Meningen of feiten, weergegeven in de bijdragen aan dit blad vallen onder de verantwoordelijkheid van de betreffende auteur. Redactie en uitgever zijn hiervoor niet aansprakelijk.

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

